

100 danmarkshistorier

Lars
Andersen

Den
glemte
inkvi-
sition

Aarhus Universitetsforlag

100 danmarkshistorier

**Lars
Andersen**

**Den
glemte
inkvi-
sition**

Aarhus Universitetsforlag

Den glemte inkquisition

© Lars Andersen og Aarhus Universitetsforlag 2019

Serie: 100 danmarkshistorier

Forlagsredaktion: Peter Bejder

Tilrettelæggelse, sats og omslag:

Camilla Jørgensen, Trefold

Repro: Narayana Press

E-bogsproduktion: Narayana Press

ISBN: 978 87 7184 994 3

Projektet 100 danmarkshistorier er støttet af A.P.
Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond
til almene Formaal

Projektets styregruppe: Thomas Bloch Ravn
(Den Gamle By), Thorsten Borring Olesen
(Aarhus Universitet), Mette Frisk Jensen
(danmarkshistorien.dk), Søren Hein Rasmussen
(MegaNørd), Torben Kjersgaard Nielsen (Aalborg
Universitet), Bo Lidegaard (dr.phil., forfatter), Anne
Løkke (Københavns Universitet), Camilla Mordhorst
(Dansk Kulturinstitut), Lars Boje Mortensen
(Syddansk Universitet), Keld Møller Hansen
(Danmarks Borgcenter), Rikke Louise Alberg Peters
(HistorieLab), Hans Schultz Hansen (Rigsarkivet),
Nils Arne Sørensen (Syddansk Universitet), Sten
Tiedemann (Folkeuniversitetet i Aarhus), Ulla Tofte
(M/S Museet for Søfart) og Anette Warring (Roskilde
Universitet)

Læs mere om projektet på
100danmarkshistorier.dk

FAGFÆLLE-
BEDØMT

/ I henhold til ministerielle krav betyder bedømmelsen, at der fra en fagfælle på ph.d.-niveau
er foretaget en skriftlig vurdering, som godtgør denne bogs videnskabelige kvalitet.

Aarhus Universitetsforlag
Finlandsgade 29
8200 Aarhus N
www.unipress.dk

Indhold

Otto Nagels historie

I Stokhuset 2

Inkvisitionsprincippet 5

Det moderne Danmark 8

Enevældens straffeprocess

Staten strammer grebet 12

Colbiørnsens reform 17

Blåtårns mest berygtede fange 21

I kommissionsdomstolens kløer 27

Mordene på Ejby Mark 29

Fattigbanderne 35

Reformen, der blev væk

Systemkritik 42

En general uden hær 48

Systemet slår revner

Den gale dommer 56

Den Sylow'ske ånd 62

Magtens logik 71

Tjenestepige i Højesteret 76

Den store retsreform

Kløpulver, prygl og spændetrøje 88

Varetægtsarrest 90

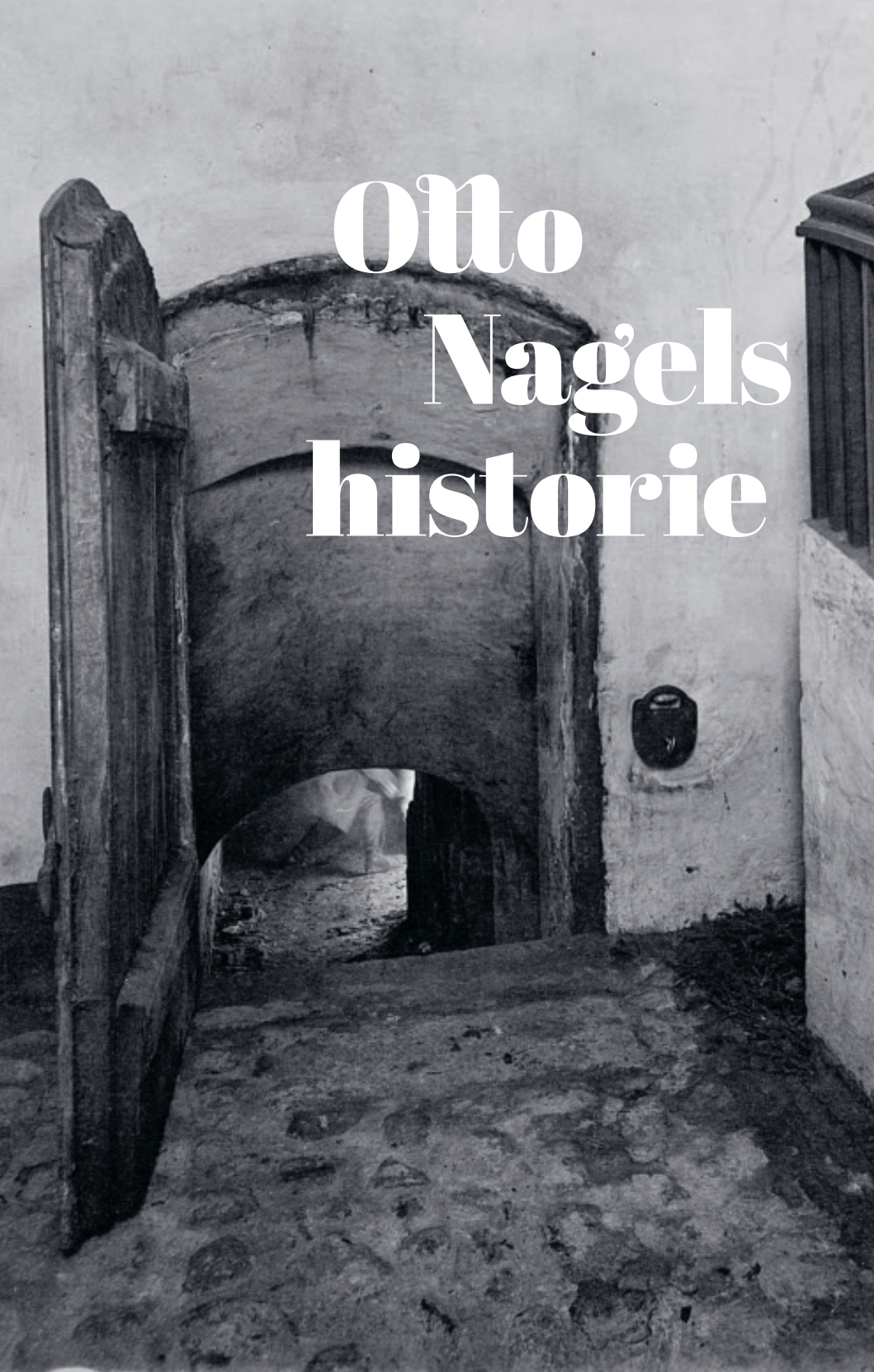
Den offentlige anklagemyndighed 92

Fejðpigen vender tilbage 94

Arven fra 1800-tallet 97

Videre læsning 100

Stokhuset var en straffeanstalt, opført i 1670 på hjørnet af Øster Voldgade og Stokhusgade. Her ses nedgangen til den berygtede underjordiske fangekælder, der benyttedes som varetægtsfængsel.
|| Ukendt fotograf/
Københavns Museum

Otto Nagels historie

I Stokhuset

”Jeg blev som førhen ophængt i Jernkæder og bundet til Væggen, og meget langsomt givet 18 Slag Kat – 3 Slag ad Gangen”.

Den 24. april 1818 gjorde stokmesterens håndlanger sit grundige arbejde. Den nihalede pisk, måske vædet med saltvand, ramte hårdt på ryggen af værthusholder Christian Otto Nagel (1771-1846). Han var mistænkt for at stå i spidsen for en tyvebande, der huserede i det indre København. Den 46-årige Nagel havde siden 1813 drevet et skummelt værtshus i St. Brøndstræde. Det var et sted for alfonser, tyveknægte og undvegne slaver fra Stokhuset. Fra beværtningen skulle han have drevet sit lyssky spil, planlagt indbrud og udstyret personer med ’tyve-nøgler’.

Han nægtede sig skyldig, selv om en række med-sammensvorne under politiforhør havde udpeget ham som bagmand for et tyvekomplot. Da Nagel hårdnakket nægtede sig skyldig, blev han sat ’på bekendelse’. Tidsubestemt varetægtsarrest var et af forhørsdommernes vigtigste våben i 1800-tallet. Og alene forhørsdommeren bestemte, hvor længe arresten kunne løbe. De første måneder sad Nagel i Domhusets arrest på Nytorv, også kaldet Københavns Politiarrest. Arrestbygningen var nærmest skjult, så fine københavnere måske slet ikke bemærkede den. Det var en ”skummel Bygning, en uhyggelig Bygning”, som en indsat senere beskrev den. Der var i alt 28 celler i arresthuset, og i hver enkelt celle bestod møblementet af bord og stol, reelt

"Med Lov skal man Land bygge" lyder inskriptionen over de seks joniske søjler ved indgangen til Domhuset på Nytorv. Bygningen husede Københavns Kriminal- og Politiret indtil 1919.

**|| Holger Damgaard/
Ritzau Scanpix**

blot to træplader, der var muret ind i væggen, og en halvanden meter lang trækasse som seng, hvor der lå en sæk med halm og et hestedækken.

Nagels celle var mørk døgnet rundt. Han sad på øverste etage, hvor han klagede over både varmen og tranlampernes kvalmende røg, der trak op gennem bygningen. Med jævne mellemrum måtte han gå over Sukkenes Bro, der forbandt arresten med Domhusets kringlede verden af vidnekamre og retssale. Her var han i hænderne på sin forhørsdommer, assessor Michael Lange (1788-1856). Nagel blev efter eget udsagn udsat for alskens trusler, slag og tæsk under forhørene. Det er muligt, at han også fik en tur i de berygtede skabe – de bælgmørke, stinkende rum, der var så små, at man kun lige akkurat kunne stå oprejst, men ikke sidde ned. Her ventede besværlige arrestanter i timevis forud for forhør.

Under alle omstændigheder gav han ikke efter og blev derfor sendt over i Stokhuset til egentlig tortur. Stokhuset ved Østervold havde siden 1686 huset Inkvisitionskommissionen, der beskæftigede sig med københavnske tyverisager. Stokhuskælderens var en af hovedstadens mest frygtede arrester. Nagel sad i et af de underjordiske fangehuller, som en samtidig iagttager beskrev som ”smaa Lokaler med den rædselsfuldeste Luft og ikke engang Halm til at lægge sig paa, kun nogle Træbrædder”.

Nagel fortæller, at han jævnlgt blev pisket med tamp eller kat. Tamp er et stykke tov med en stor knude bundet for enden, mens kat bare er et andet ord for pisk. I en periode var Nagel i så dårlig forfatning, at han blev indlagt på Forbedringshusets sygestue. Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavns Torv var byens egentlige fængsel. Han bad forgæves om at blive fritaget for den vanære, det var at opholde sig blandt de såkaldte uærlige fanger,

I 1700-tallet blev anklageproces og juryinstitution udviklet i Storbritannien. Processerne kunne være ganske livlige. Her en scene fra The Old Bailey Court, Londons berømte kriminalret, i 1809. Den britiske udvikling stod i skærende kontrast til den samtidige i Danmark, hvor tendensen gik mod lukkethed i strafferetsplejen. || Fra Ackermann, Rudolph m.fl.: "Old Bailey" in *The Microcosm of London* (1904/1808)

som var blevet kagstrøget af en bøddel. Kagstrygning var pisk på byens torv efter dom. Nagel lå på sygestuen i over tre uger og var efter eget udsagn "mere syg end da jeg ankom".

Men den genstridige værtshusholder nægtede at tilstå. Og han modstod torturen. Det reddede ham dog ikke fra dom. Den 4. august 1818 blev han idømt et års forbedringshusstraf for tyveri og hæleri. Desuden en bøde på 1.137 rigsdaler, som han vel at mærke ikke var i stand til at betale det mindste af. Han ankom til fængslet på Christianshavn den 10. november 1818 og blev løsladt præcis et år senere.

Vi kan ikke afdække Nagels rolle i det påståede tyvekomplot nøjagtigt, men blot konstatere, at den 46-årige værtshusholder var en kendt figur i den københavnske skyggeverden. Han var næppe blandt de uskyldsrene sjæle og blev i 1802 første gang straffet med 3 gange 6 lod sølv for tyveri af en tegnebog. I 1816 fik han en bøde på 10 sølvrigsdaler for hæleri, og efter sin løsladelse fra forbedringshuset dukkede han op i 1821 som bestyrer af et værtshus i Lille Kongensgade, hvor han på overetagen udlejede værelser til prostituerede. Nagels levned er også for eftertiden gemt i drikkesangen *Nagels Vise*, der begynder sådan: "Nede i Lille Kongensgade, der boede Fatter Nagel [...]".

Der var liv og glade dage, men også elendighed, fattigdom og kriminalitet. Værtshuset var populært blandt matroser, selv om de ofte blev blanket af.

Inkvisitionsprincippet

Nagels historie er nok et kuriøst indblik i datidens kriminelle verden, men hans retssag fortæller os samtidig om datidens retsvæsen. De personer, der endte i Stokhuset, var sjældent blandt den skriven-de del af befolkningen. Derfor er det ret enestående

at have en skriftlig beretning som Nagels, hvor selve varetægtsarresten er beskrevet.

Måske overdrev Nagel for at skaffe sympati. Kilden til hans historie er trods alt en klage, der endte hos Københavns politidirektør. Men der er ikke grund til at tvivle på hans historie. Det var bestemt ikke usædvanligt, at mistænkte blev udsat for forskellige afstraffelsesmetoder. Trusler, vold, pisk og anbringelse i mørke, kolde celler var en del af datidens retsmaskineri – i hvert fald den del, der havde med underklassens kriminelle at gøre. Egentlig tortur blev afskaffet i 1837, men længe herefter blev langstrakt og tidsubestemt varetægtsarrest brugt som tilståelsesmiddel. Selv efter Grundlovens begrænsninger fortsatte brugen af varetægtsfængsel med at hænge som en mørk skygge over den kriminelle retspleje.

Christian Otto Nagel sad på bekendelse i hele 13 måneder. Det er påfaldende, hvor stor energi der blev lagt i at få ham til at gå til bekendelse. Det hænger sammen med, at i en tid, hvor kriminaltekniske metoder var begrænsede, var den mistænkte rene tilståelse retssystemets alfa og omega. Måske stolede man heller ikke på hans medsammensvornes vidneudsagn. Under alle omstændigheder var datidens dommere ikke meget for at dømme alene på indicier, om de så var nok så klare og tydelige.

Det springer også i øjnene, at Nagel var i stand til at udholde torturen og den lange nedbrydende tid i arrest. Måske vidste han, at det kunne få betydning for hans straf. Et års forbedringshusarbejde var ikke en lang straf for Nagels forbrydelser, for dengang idømtes simple tyve ofte fængselsstraf i flere år. Men Nagel tilstod aldrig, og det kan have haft afgørende betydning for strafudmålingen. Værts-husholderens udholdenhed kom ham til gode.

Der var ikke selvstændig anklagemyndighed og

Den nialede kat
kunne anvendes under
"skarpe forhør" indtil
forbuddet mod tortur i
1837. Efter hvert niende
slag blev den skiftet ud
med en ny og frisk.
|| Fængelsmuseet/
Horsens Museum

juridisk forsvar for den tyverimistænkte værtshusholder. 1800-tallets straffeprocess var bygget på det såkaldte inkvisitionsprincip, hvor der ikke var tale om to parter for en neutral dommer, men derimod en forhørsdommer, der stod over for anklagede i skikkelse af dommer, forsvarer og anklager i én og samme person. Assessor Michael Lange, der havde sagen i Hof- og Stadsretten, skulle efterforske og undersøge Nagels sag, og det var samme Lange, der i august 1818 afsagde dommen. Forud havde sagen kortvarigt været i Københavns politiret, hvor en anden dommer forgæves havde forsøgt at få værtshusholderen til at tilstå.

Inkvisitionsprincippet havde juridisk set rødder i middelalderens romerskkatolske kirkeret, og i senere tider kendes den fra det militære straffesystem.

Men ved indgangen til det 19. århundrede skete der en kraftig udvidelse af inkvisitionsprincippet i hele retsvæsenet. Efter problemer med at håndtere kriminelle sager i forhold til bestemmelserne i Danske Lov fra 1683 udstedte kongen i 1796 en forordning, der med ét indførte inkvisitionsprincippet i alle straffesager og gjaldt for alle 160 danske retskredse. Forordningen fik den betydning, at

straffesager overalt i det danske retslige maskinrum blev ført som lukkede, hemmelige, skriftlige og inkvisitoriske processer i første instans.

Det moderne Danmark

Når man hører ordet inkquisition, tænker de fleste sikkert som det første på den spanske inkquisition eller hekseprocesserne i 1600-tallet. De færreste er sikkert klar over, at retsvæsenet i nyere tid – i 100 år frem til 1919 – rummede et afgørende inkvisitorisk element.

Inkvisitionsprincippet udbredelse under enevælden kan næppe overraske. Den danske protestantiske enevoldskonge måtte som Guds stedfortræder på jord sætte hårdt mod hårdt over for forbryderuvæsenet. Navnlig efter enevældens indførelse i 1660 var det kongens opgave at løfte sværdet til straf, så Guds straf ikke skulle falde på hele samfundet. Når individet syndede, blev kollektivet straffet. Sådan tolkedes de ti bud. Christian Otto Nagels sag minder os om en tid, hvor det danske retsvæsen og straffesystem var præget af hårdhed og brutalitet. Desuden kendte man efter Danske Lov i 1683 intet til nævninger eller jury. Enevælden havde afskaffet alle rester af gamle folkedomstole og skabt Europas måske mest lukkede og hemmelige straffeprocess – langt fra briternes åbne processer og jurydomstole. Mange københavnere havde sikkert set salatfadet læsse forhutlede arrestanter af på brostenene i Hestemøllestræde ved Domhuset på Nytorv. Men hvad der foregik inden for murene, vidste den jævne københavnere ikke meget om.

Det er straks mere overraskende, at inkvisitionsprincippet overlevede Grundloven med 70 år. Helt frem til den store retsreform i 1919, hvor den offentlige anklagemyndighed bliver oprettet, og anklage-

princippet indført, hvilket indebar et reelt juridisk forsvar for anklagede fra retssagens start.

Sammenlignet med retssystemer i en række andre europæiske lande var Danmark ret tilbagestående i 1800-tallet. Tyskland, Frankrig og Storbritannien indførte moderne retsplejepprincipper længe før Danmark. I Berlin oprettedes en offentlig anklagemyndighed så tidligt som i 1846, og en retsreform for hele det tyske kejserrige indførte anklageproces ved alle tyske kriminalretter fra 1878.

Denne del af 1800-tallets danmarkshistorie er oversat, men det er selvsagt heller ikke en del af den almindelige fortælling om århundredets moderniseringsproces. Et hemmeligt retsvæsen baseret på inkvisitionsprincippet harmonerer ganske enkelt ikke med vores forestillinger om det moderne Danmark, hvor modige politikere, fremsynede erhvervsfolk og stolte folkelige bevægelser skabte et moderne samfund baseret på markedsøkonomi, demokrati og folkestyre (sidstnævnte dog kun for ca. 15 % af befolkningen). Men hvorfor den særlige danske udvikling på retsområdet? Det er et paradoks, der samtidig rejser spørgsmålet om, hvorvidt Danmark kan defineres som en retsstat før 1919.

Det centrale ved en retsstat er, at institutioner beskytter borgerne mod vilkårlige overgreb fra statsmagtens side. I modsat fald er der tale om en politistat. Som jurist og forhenværende politiker Preben Wilhjelm (1935-) har skrevet i bogen *Kampen for retsstaten*, er det især i strafferetsplejen, i kriminalprocessen, at retsstatsprincipperne sættes på prøve, da staten har beføjelser til de mest vidtgående indgreb over for borgere, der endnu ikke er blevet dømt skyldige. Omvendt er det tydeligt, at politiet og domstolene har nemmere ved at håndhæve loven, jo mere vidtstrakte magtbeføjelserne er. Det er et dilemma, som skal håndteres, og i retsstaten

lægger man i høj grad vægt på at undgå at ramme uskyldige. Ingen vil egentlig forvente, at enevældens retsvæsen var præget af retsstatslige principper, men hvorfor fortsatte enevældens straffeprocess så ind i folkestyrets tidsalder?

Med udgangspunkt i forordningen fra 1796 besvarer bogen disse spørgsmål og fortæller gru-opvækkende historier om de både skyldige og uskyldige mennesker, der mærkede det på egne kroppe. Som Christian Otto Nagel gjorde.

Embedsmandens
selvsikkerhed lyser
ud af dette billede af
Christian Colbiørnsen
(1749-1814) fra 1783. Den
norskfødte og ganske
velbegavede jurist
gjorde kometkarriere
i toppen af enevældens
administration, der
havde hårdt brug for
dygtige embedsmænd.
Kongen selv, Christian
7. (1749-1808), var ikke
regeringsduelig, og
hans søn, Frederik 6.
(1768-1839), var endnu
ganske ung.

|| Det
Nationalhistoriske
Museum på
Frederiksborg Slot/
Foto: Kit Weiss

A portrait of a man with light-colored, wavy hair, looking directly at the viewer. He is wearing a dark blue or purple coat over a white cravat with a large, ruffled bow. The background is dark and indistinct.

Ene- vældens straffe- proces

Staten strammer grebet

I august 1732 afleverede en samling godsejere fra Vendsyssel en bønsskrivelse til kongen. De klagede over, at der blev flere og flere tyverier, og at de bestjålne undlod "at lade Tyvene paagribe formedelst den paafølgende Omkostning". Godsejerne pegede her på et problem i retsvæsenets økonomi. Det kunne nemlig være en meget bekostelig affære at føre retssager i begyndelsen af 1700-tallet. Godsejerne havde vel nok midler dertil, og i øvrigt havde de rettigheder til at føre sager for eller imod de fæstebønder, der var tilknyttet godset. Men Vendsyssel-godsejernes bekymring havde et bredere sigte. Tyvesmitten var skadelig for hele samfundsmoralen, og derfor måtte staten løse de økonomiske problemer.

Ifølge Danske Lov fra 1683 byggede retsvæsenet på privat initiativ og privat finansiering. Det var op til den forurettede selv at rejse en sag, hvis man fx var blevet bestjålet. En lovovertrædelse var med andre ord i princippet et privat mellemværende mellem en forurettet og en gerningsmand. Danske Lov byggede på, at udsigten til økonomisk gevinst ved en sejr motiverede folk til at anmelde forbrydere. I alle tilfælde skulle den tabende part – foruden

ofte en bøde – betale sagens omkostninger: delinkventomkostninger. Det kunne være udgifter til arrestophold, fangebevogtning, transport, sagførerudgifter og endda bøddelpenge, hvis den dømte skulle kagstryges eller brændemærkes.

Danske Lov fra 1683 hvilede på, at ejendomsbesiddelse var normen i befolkningen. Som oftest var der nemlig en ansvarlig husfader med retsligt ansvar. Men på den måde fungerede retsøkonomien kun, så længe taberen i en retssag havde noget at betale med. Ved tyverisager skulle det bestjålne betales tredobbelt tilbage. Men i det 17. og 18. århundrede voksede en stadig større gruppe af mere eller mindre besiddelsesløse frem. Befolkningstallet steg, uden at det samme gjaldt for antallet af landbrugsbedrifter, og i fredstiden efter Store Nordiske Krig (1709-1720) endte mange aftakkede (tidligere) soldater som besiddelsesløse.

Ejendomsløse lovbrydere kunne som oftest ikke betale noget som helst. Så faldt udgifterne tilbage på sagsøgeren. Det betød, at mange tyverisager aldrig kom for retten på grund af risikoen for, at sagsøger skulle betale alle omkostninger, hvis den dømte var uformuende. Enhver forurettet måtte derfor vurdere, om det kunne betale sig at søge lov og ret håndhævet. Man kunne vinde sagen og så alligevel stå tilbage med en stor regning.

Historiker Tyge Kroghs (1954-) bog *Det store natmandskomplot* illustrerer, hvor svært det var for jævne folk at få bugt med tyve. En natmandsfamilie havde i 1730'ernes Kalundborg stjålet især korn og husdyr, uden at folk fra lokalsamfundet havde råd eller mod til at rejse sager. Natmændene var en udstødt og marginaliseret klasse i samfundet. Deres arbejde med at fjerne og afhude selvdøde dyr, køre natrenovation og fjerne lig fra galgebakkerne gav dem et skær af uærlighed, og ingen respektabel

borger ønskede at komme i nærheden af dem. Det var først, da en utrættelig og nidkær godsforvalter i 1734 satte den lokale herredsfoged på sporet af mordet på en lokal bonde, at en stribe forbrydelser blev opklaret. Sagen trak tråde over hele Vestsjælland og endte med hængning af flere natmænd i 1735.

Det var den slags problemer, de nordjyske godsejere reagerede på i 1732. Den enevældige stat havde uden held forsøgt at lappe på systemet, men en effektiv løsning kom først med en forordning i efteråret 1732. Forordningen rettede sig mod mord-, manddrabs- og tyverisager, der medførte korporlig straf. Hvis den dømte ikke kunne betale sagens omkostninger, skulle de finansieres ved ligning på hele amtets hartkorn. Med andre ord dækkede amtets jordejere i fællesskab omkostningerne. Nogle år senere kom der tilsvarende forordninger for hovedstaden og provinsbyerne.

Den enevældige stat havde strammet grebet om

I flere små retskredse på landet var der ikke noget arresthus. Varetægtsfængslede måtte derfor ofte fragtes til arresthuse i nærmeste købstad eller indlogeres hos sognefogeden. I Ravnholt Birk på Fyn var man opfindsomme og benyttede efter sigende i perioder i 1800-tallet denne iskælder til varetægtsarrest. De enormt tykke kampstensmure kunne holde misdædere i sikker forvaring.
|| Odense Bys Museer

straffesager og fjernet en række uheldige økonomiske incitament, der tidligere havde modvirket retsforfølgelse. Det var et væsentligt nybrud, da delinkventomkostninger nemt kunne løbe op i store beløb.

I 1742 stjal tyven Ernst Hiort en bondes hest på en mark i Hesselbjerg i Løve Herred på Sjælland. Den 48-årige Hiort havde oprindeligt ernæret sig som jæger på Lolland, hvor han også havde kone og barn. Men i en årrække havde han "strejft rundt", som han forklarede i 1738, da han var for retten i Utterslev nord for København, efter at han var blevet pågrebet med "Gevær og blodig Sæk" på kongens jagtmarker. Han fik livstid i jern for krybskytteri. Men han stak af flere gange, og da han i 1742 var i Hesselbjerg, var det hans andet flugtforsøg fra Bremerholmen i København. Han blev dog pågrebet, da han forsøgte at sælge hesten i Vordingborg. Det var ikke usædvanligt, at hestetyve red temmelig langt for at sælge det stjalne dyr. På et marked i nærheden var der for stor en risiko for, at lokale folk ville genkende hesten.

Hiort forsøgte konstant at stikke af under sagen, som derfor trak i langdrag. De samlede delinkventomkostninger løb op i hele 284 rigsdaler. Uanset hvad ville Hiort være blevet sendt tilbage til straf i København, men det er ikke sikkert, at sagen om hestetyveri var blevet rejst, hvis tyveriet havde fundet sted før 1732-forordningen. Hiort kunne næppe betale så meget som en rigsdaler. Han fik imidlertid en ny dom, blev brændemærket på ryggen og endte sine dage som livstidsfange i Stokhuset. I det hele taget blev fængselsvæsenet udbygget kraftigt i de år. Med tugthuse i Viborg, Odense og på Møn. Staten oprustede i kampen mod kriminalitet.

Men spørgsmålet var, om 1732-forordningen var nok til at sikre, at alle forbrydere blev fanget, og at

processerne foregik forsvarligt. Ofte foregik straffesager uden sagførerbistand, hvis sagsøgere ikke havde råd. Og en egentlig uddannet sagførerbestand havde vi ikke i Danmark, før indførelsen af juridisk embedseksamen i 1736 rettede op på det. Desuden bestemte en forordning fra 1739, at der skulle udpeges en forsvarer i hver enkelt straffesag. Forordningen afspejler trods alt, at det offentlige havde en interesse i, at uskyldige ikke blev dømt. Men her var problemet, at de beskikkede sagførere, typisk prokuratorer ved den lokale domstol, skulle arbejde gratis som en del af deres løn. På den måde må der skelnes mellem to typer forsvar. Den velhavende del af befolkningen kunne stille med en sagfører, der fik løn, men langt de fleste måtte nøjes med en sagfører, der måske ikke havde en banal tyverisag som højeste prioritet.

En ny forordning fra 1751 forsøgte at gøre efterforskning af forbrydelser mere effektiv. Det såkaldte officialprincip blev indført og gjorde det til en pligt for det lokale amt at forfølge forbrydelser. Det afgørende nye var, som strafferetsekspert Carl Goos (1835-1917) har betegnet det: "Staten har Kald til selv at tage Forbrydelsens Forfølgning i sine Hænder". Desuden skulle dommeren tilse, at alle sten var vendt i sagen. Efterhånden blev der etableret en straffeprocessform, der mere og mere betragtes som en samfundssag. Lovbrud skulle forstås som krænkelse af statsmagten.

Men efter 1751 var der ikke løn til de sagførere, som øvrigheden overdrog sagerne, hvis sagsøgere ikke selv havde råd til at lønne en sagfører. Desuden havde amtet slet ikke ressourcer til at opfylde deres tiltalepligt. Amtmanden var reelt set stadig henvist til at reagere på borgerhenvendelser. Et egentligt politi fandtes ikke mange steder uden for København.

Og kritikken af retsvæsenet fortsatte. Fx fra en overauditør fra Fredericia, Søren Hanssen Seidelin (1705-1798), der i 1763 sendte kongen en lang redegørelse om retssagers uvished og uendelighed. Kriminelle sager kunne trække ud i årevis. Prokuratorer krævede konstant udsættelser, mistænkte skulle fragtes frem og tilbage, delinkventomkostningerne steg, og afhøring af vidner var mangelfuld. Og ulønnede sagførere gjorde sjældent mere end højst nødvendigt for at få sagerne belyst. Seidelin skrev:

”Hvor udføres det vigtigste Arbejde, hvor Vidnerne føres eller hvor Sagen paadømmes? Er det første ikke vel udført, er begge Dele mislige”.

Colbiørnsens reform

Det blev Danske Kancellis generalprokurør, Christian Colbiørnsen, der i 1795 fik til opgave at finde en holdbar løsning. Colbiørnsen var en af tidens mest indflydelsesrige embedsmænd, og fra hans hånd udgik en lang række retslige betænkninger i 1790'erne.

Colbiørnsen var en belæst mand og kendte til forhold i udlandet. Men han var også enevældens faste støtte, så derfor kunne man i Danmark selvfølgelig ikke følge hverken det revolutionære Frankrig eller det liberale Storbritannien. Det tyder dog på, at Colbiørnsen hentede et element fra den franske forfatning fra 1791, nemlig at en arresteret person skulle for en dommer inden for 24 timer. Colbiørnsen forklarede ikke selv hvorfor, men det var formentlig mere af hensyn til hurtighed end egentlig retssikkerhed. Under alle omstændigheder kender vi den dag i dag denne del af forordningen som grundlovsforhør.

Helt i enevældens ånd foreslog han, at staten skulle have en stærkere rolle i efterforskning af kri-

I 1700-tallet fik den lokale retsbetjent stadig flere myndighedsopgaver. Ud over at være dommer og politimyndighed førte han skifteprotokoller, forestod tinglysning og var auktionsholder. Her ses en herredsfoged i uniform på et marked. Maleri fra 1877 af Hans Smidth (1839-1917).
|| Den Hirschsprungske Samling

mineralsager. Den første retsinstans for straffesager var på landet herreds- eller birketinget, og i købstæderne var det bytinget. I hver retskreds var ansat en retsbetjent (en dommer), som kaldtes herredsfoged, birkedommer eller byfoged. Fra at have spillet en tilbagetrukket rolle alene som dommer skulle retsbetjenten nu have en helt ny rolle. Det fremgik af *Forordning af 3. juni 1796 om Rettens hurtige og vedbørlige Pleje*.

Ifølge denne var den lokale retsbetjents opgave at rejse straffesager. Retsbetjenten skulle i egenskab af forhørsdommer senest 24 timer efter pågribelse påbegynde den kriminelle forundersøgelse og

”uafbrudt vedblive, indtil alle de er blevet afhørt, som kunne formodes at vide noget til Oplysning om den Misgerning, formedelst hvilken den Paagældende er blevet hæftet”.

Når dommerens undersøgelse var afsluttet, blev udskrift af forhør sendt til amtet, der så udnævnte anklager og forsvarer i sagen, der skulle pådømmes ved ekstraret. Det afgørende nye var, at hele den kriminelle forundersøgelse nu var i dommerens hånd – før amtets udnævnelse af aktor og defensor i sagen. Det inkvisitoriske princip blev indført, da der her ikke var tale om parter foran en dommer, men derimod en dommer med en anklaget som undersøgelsesgenstand.

Anklager og forsvarer havde dog stadig mulighed for at føre vidner og frembringe beviser også efter 1796. Men ved en forordning fra 1819 blev den mulighed afviklet, da enhver videre undersøgelse skulle foretages af den oprindelige forhørsdommer, der på den måde havde den fulde kontrol over straffesagen. Sagførerne i strafferetssystemets første instans var herefter tæt på at være statister. Kun hvis en

dommer blev erklæret inhabil, kunne amtmanden udpege en anden såkaldt sætledsdommer.

Forordningerne af 1796 og 1819 var grundlaget for den sene enevældes straffeprocess. Samtidig blev det nu klart, at der måtte stilles krav til de personer, der skulle besætte posterne som forhørsdommere. Strafferetsplejen var ganske afhængig af retsbetjentens gode faglige og menneskelige kvalifikationer – ”lovkyndighed og vederhæftighed”. Fra 1821 var det yderligere et krav, at dommeren var juridisk kandidat.

De to forordninger fuldendte en lang historisk proces, der langsomt havde fjernet de folkelige elementer i retsvæsenet. I århundrederne før enevælden havde landets underretter været et mødested for borgere, hvor tinget var sat af lokalsamfundets velestimerede borgere, og processformen var offentlig og mundtlig. I midten af 1800-tallet var situationen en ganske anden. Underretterne var nu domineret af professionelle jurister, retsmøderne var lukkede, proceduren var skriftlig, og processformen var inkvisitorisk. I europæisk sammenhæng var Danmark et af de lande, hvor lægmandsdeltagelse i strafferetsplejen var mindst. Det eneste folkelige element var sager om dødsstraf, hvor fire lægmænd skulle deltage i domsafsigelsen i første instans – vel at mærke kun i landdistrikter og uden mulighed for at påvirke dommen.

I modsætning til nutidens strafferetspleje havde en anklaget i 1800-tallet pligt til at udtale sig ved retten. En pligt til i det hele taget at åbne munden og sige noget. Til formålet rådede dommeren over en række tvangsmidler. Et reskript fra 1795 gjorde det muligt at hensætte en mistænkt på vand og brød, indtil han eller hun ville svare på spørgsmål, men en egentlig brug af varetægtsarrest for at fremtvinge en tilståelse – retsvæsenets alfa og omega – var der ikke

lovhjemmel til. Midlerne var det skarpe forhør, en periode på vand og brød og tidsubestemt varetægts-arrest: at sidde på bekendelse. Desuden var tvang og tortur tilladt indtil 1837 – dog under forudsætning af, at den mistænkte fortsat tilstod ved retsmødet.

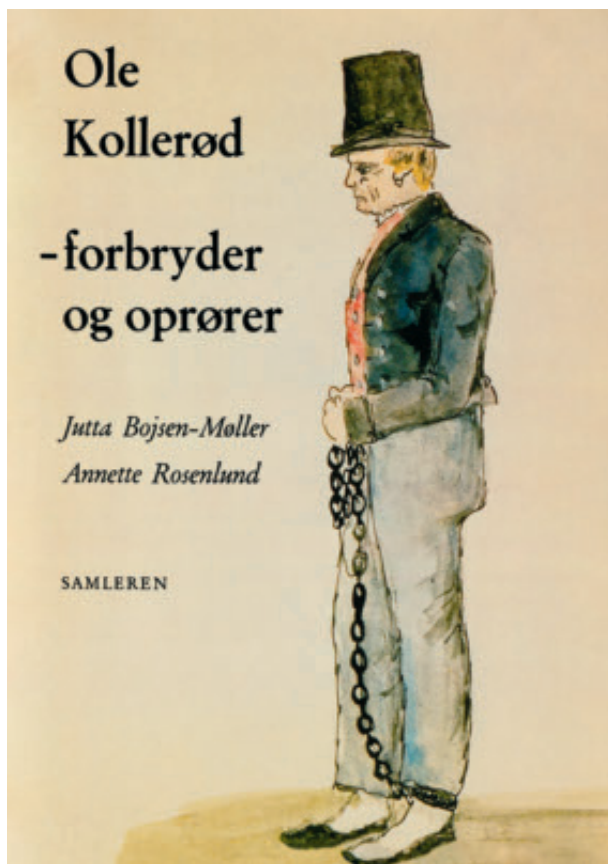
Blåtårns mest berygtede fange

Den 14. juni 1837 var Ole Pedersen Kollerød (1802-1840) tilbage på gerningsstedet på Nymølle Papirfabrik, der lå ved Mølleåen nord for København. To nætter forinden havde han sammen med to andre mænd brudt ind i papirkusk Lars Pedersens kammer. Den ene af de to, Ole Hansen, havde tidligere været vægter på Nymølle og vidste, at papirkusken havde en sum penge liggende. Den tredje mand i tyvetogtet var Peter Christian Knudsen, der levede af at sælge ben, gammelt jern og hestehuder – efter sigende fra heste, han stjal og slagtede om natten.

Indbruddet fandt sted natten mellem 11. og 12. juni. Ole Hansen kravlede ind gennem vinduet og lukkede de to andre ind på det lille kammer, der lå i en arbejderbolig i forlængelse af fabrikken. Papirkusk Lars Pedersen var en stor mand, men han nåede knap nok ud af sengen, før de fremmede mænd greb ham om livet. Med en foldekniv skar Ole Kollerød halsen over på papirkusken, inden han nåede at råbe op og vække hele fabrikken. De tre mænd forsvandt i nattemørket med penge og klæder.

Dagen efter blev Lars Pedersen fundet død i sengen, ”svømmende i sit Blod”. Papirfabrikant Melthropp sendte straks bud efter birkedommer Frederik Knudsen fra Københavns Nordre Birk. Ole Hansen og Peter Christian Knudsen blev fundet, og de tilstod hurtigt deres medvirken til rovmordet. Ole Kollerød blev arresteret den 14. juni på Slangerup Marked, hvor han forsøgte at afsætte en falsk pengeseddel.

Ole Kollerød,
"den skrivende
morder", blev en af
sin tids helt store
forbryderskikkelser,
og siden har hans
levnedsbeskrivelse
fået plads i dansk
litteraturhistorie. På
tegningen er Kollerød
iført de lænker, der
var karakteristiske
for indsatte fanger i
Stokhuset. Titelblad på
bog fra 1979.
|| Samlerens Forlag

Nu stod han igen foran Lars Pedersen i det lille kammer på Nymølle Papirfabrik. Birkedommer Knudsen bad Ole lægge hånd på liget, der lå i sengen. Det størknede blod bredte sig fra halsen ned over brystet. Ole rørte ved liget uden at fortrække en mine. Det var den gamle metode med håndspålæggelse, der skulle få en morder til at tilstå. Engang mente man endda, at der ville flyde blod fra den sande skyldige, når man rørte den dræbtes lig.

Ole og hans kæreste Sidse Marie havde blot været på fri fod i et par uger efter at have udstået halvandet års fængsel for tyveri. De havde ingen penge, og ingen ville tage dem i tjeneste, da birkedommer

Mathias Friderichsen fra Københavns Amts Søndre Birk havde beholdt deres papirer, så de ikke kunne identificere sig. Ole mente, at Friderichsen ville presse dem ud i ny kriminalitet, så de snart ville være tilbage i fængsel.

Og sådan gik det. Om aftenen den 14. juni 1837 var den varetægtsfængslede Ole Kollerød tilbage i Blåtårn. Atter ledsaget af Sidse Marie, der havde tilstået, at hun havde fået penge af Ole Kollerød for at holde mund om rovmordet. Ole nægtede derimod alt, og han forestillede sig til at begynde med, at han kunne slippe, da ”ingen kunne sige noget ondt om mig, undtagen hvad Forbryderne sagde”. Der var ikke andre vidner end Ole Hansen og P. Christian Knudsen, men de havde tilstået og stod til dom. Forbryderes vidnesbyrd, der stod alene, havde ifølge Danske Lov ikke gyldighed i en straffesag. Oles tilståelse var derfor altafgørende for birkedommer Knudsens chance for at få ham dømt fra livet for mord. Tidligere havde Kollerød sluppet for straf i en tyverisag – blot ved at fastholde sin uskyld. Det kostede ham ganske vist prygl og pisk under forhør i Stokhuset, men ingen domfældelse.

I Blåtårn blev Ole idømt slag med tamp som straf for, at han talte med andre fanger gennem væggene. Nedbrudt af ugevis på vand og brød forsøgte en desperat Ole endda at drikke sig ihjel i brændevin, som han fik fat på. I slem forfatning blev han indlagt på Forbedringshusets sygestue, hvor han blev åreladt. Han lå der i tre uger, og her blev han flere gange opsøgt af en uhyggelig ældre gråhåret mand som ”griner som en Djævel” af ham, mens han lå i sengen.

Efter opholdet på sygestuen kom Ole i september 1837 i den mørkeste celle i politiarresten på Nytorv. Her gik det op for ham, at birkedommer Knudsen tilsyneladende havde beviser, der kunne få ham

dømt for et tyveri på Freerslev Mark. Ole vidste, at der fandtes en vest, som stammede fra tyveriet. Udsigten til en lang straf, uanset mordet på papirkusken, drev ham efter nogle måneder i cellemørket til at forsøge at flygte. Men ikke fra politiarresten. Det var så godt som umuligt. Han meddelte derfor birkedommer Knudsen, at han ville tilstå drabet på papirkusken, hvis Knudsen først satte ham tilbage i Blåtårn.

I december 1837 tilstod Ole Kollerød ikke blot mordet i Nymølle, men en lang række andre kriminelle forhold fra fortiden. Det gik der mange dages forhør med. Samtidig arbejdede han i cellen i Blåtårn på sin flugt. Det lykkedes ham at fjerne en jernstang fra vinduet, og ved hjælp af sammensyede tæpper flygtede han fra fængslet en nat i februar 1838.

Tiden i frihed blev kort. En politiplakat med en vellignende portrættegning og et udførligt signalement blev straks udsendt, og få dage senere var Kollerød igen fanget. Denne gang blev han smidt i en af Stokhusets usle, lavloftede celler. Her ridsede han i væggen: "Her har ieg dog mit rette Sorgenfri". Han havde opgivet kampen.

Alt dette er Oles version af historien, som han skrev i løbet af 1840, mens han sad i Stokhuset og ventede på sin henrettelse. Den øverstbefalende, kaptajn Agerholm, forbarmede sig over ham og forsynede ham med papir og pen. Ole skrev om den ulykkelige skæbne, der havde forfulgt ham fra barnsben. Det var en historie om vold, kriminalitet og fattigdom på bunden af guldalderens Danmark. Især hadede Ole Kollerød retssystemet, der var fyldt med barske, korrupte og brutale forhørsdommere, der rask væk tildelte pisk med tamp eller kat, hvis de ikke fik deres 'stikpenge' – altså bestikkelsespenge. Dommerne tænkte udelukkende på at fylde

Adskillige af 1800-tallets arrester var fangehuller. Kolde og fugtige kælderarrester var et redskab til at få munden på gled hos mistænkte og anklagede, der sad ”på bekendelse”.
|| Ernst Hannuss/
Københavns Museum

Stokhuset og Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset med slaver og fanger, uanset om staklerne var skyldige eller ej. Ole Kollerøds livshistorie har også karakter af et forsvarsskrift. Han fremstillede sig selv som et almindeligt menneske. En bitter vanskæbne og ringe byrd fra vugge havde drevet ham ind på en kriminel løbebane.

Den ’grinende djævel’ var den pensionerede officer Jens Veibel Neergaard (1776-1864). Helt ekstraordinært fik han mulighed for at overvære mange af birkedommer Knudsens forhør af Kollerød. Når Kollerødsagen blev berømt, skyldtes det, at Neergaard udgav en bog om retssagen allerede i 1838. Offentligheden fik et andet billede af Kollerød. Han var ikke offer for en ond skæbne og et frygteligt retsvæsen, men derimod en hærdet og frygtelig kriminel:

”Ole Kollerød er et vildt, liderligt, halsstarrigt, stiv-sindet, trodsigt, til alle Laster henfaldet ondskabs-

fuldt Menneske, hvis hele foregaaende, i højeste Grad ryggesløse Levnet er et Beviis paa total moralsk Fordærvelse”.

Neergaard beskrev i malende detaljer og næsegrus beundring, hvordan dommer Knudsen med en mageløs tålmodighed, ro og humanitet fik den forhærdede forbryder til i sidste ende at bekende ikke blot mordet, men en lang række andre kriminelle forhold. Den stærke inkvisitionsdommer ventede, indtil Kollerød var klar til at tilstå – og slog så til.

Det gjorde Knudsen den 21. november 1837. Neergaard beskrev en udmagret, syg og ligbleg Ole Kollerød. Knudsen gav det klare indtryk, at der fandtes beviser for flere grove tyverier. Tyverier, som ville sende Kollerød i fængsel på livstid. Knudsen bluffedes til en vis grad, men Kollerød hoppede på limpiden og tilstod et par dage senere.

Det var efter sigende en rolig og fattet Ole Kollerød, der blev halshugget på Amager Fællede foran en stor menneskemængde den 17. november 1840. Præsten C.H. Visby (1801-1871) havde talt med Kollerød om anger og skyld i dagene op til henrettelsen. Visby noterede sig, at Kollerøds vrede mod samfundet var blevet afløst af anger, og desuden havde den dødsdømte morder lært en bøn til brug på skafottet. Her et uddrag fra pastor Visbys øjenvidneberetning:

”Men efter at have læst et Par Linier, var det ham ikke muligt at erindre mere. Han fremstammede endnu nogle utydelige Ord og sluttede derpaa med et Fadervor. Efter han derpaa havde lagt sit Hoved paa Blokken, forekom det mig, som om al Bevidsthed var forsvunden, og han har neppe mærket det dræbende Hug”.

Et liv i fattigdom og kriminalitet var nu afsluttet. Ole

Kollerød blev 38 år gammel. Styrkeprøven mellem enevælden og Kollerød var slut. Og C.H. Visby kunne bryste sig af, at han havde fået Blåtårns værste forbryder til at angre over for sin skaber. Guds og kongens magt var stor.

Det enevældige retssystemets hårde proces og afstraffelsesmetoder skabte stof til historier og myter om store forbrydere. Systemet fremmede netop dette, da informationer fra Kollerøds og andre spektakulære sager blev trykt og offentliggjort. Der kom i første halvdel af 1800-tallet en lind strøm af bøger og skillingsviser om berømte og gyselige kriminalhistorier. Det var efter alt at dømme en bevidst strategi fra enevældens side. De mange tilfangetagelser tegnede et billede af et effektivt retsvæsen, der var i stand til at beskytte landets borgere.

I kommissionsdomstolens klør

Under enevælden var kommissionsdomstole med dømmende myndighed et stærkt redskab for kongen. Kommissionerne var udpeget og håndplukket af kongen og arbejdede i hemmelighed. Det var fx en kommissionsdomstol, der dømte den tyske livlæge J.F. Struensee (1737-1772) til døden for at forgribe sig på Christian 7.s enevoldsmagt, ligesom han havde et kærlighedsforhold til dronningen. Diskretion var en fordel for kongen, og derfor gik han på den måde helt uden om de almindelige domstole og undgik nysgerrige blikke fra embedsmænd i centraladministrationen. Det var også en hastigt nedsat kommissionsdomstol, der i 1817 dødsdømte fanger, der var mistænkt for at stå bag et stort oprør, hvor en del af Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset nedbrændte. Her var det tilmed Frederik 6.s hensigt at sende et kraftigt signal til underklassens kriminelle.

Når embedsmænd havde begået ulovligheder, kunne kongen drage fordel af kommissionsdom-

stolenes hemmelige karakter. Det var fx tilfældet, da konferensråd og ledende embedsmand i enevældens finansadministration Christian Birch (1760-1829) blev afsløret i en stor bedragerisag. Birch havde svindlet med statsobligationer i stort omfang. Frederik 6. nedsatte en kommissionsdomstol til at dømme i sagen.

Birch forklarede selv, at hans ulykke begyndte, da han i 1790'erne begyndte at spille på tallotteriet – men uden det store held. Birch blev ludoman. For at finansiere spillet, sin fornemme livsstil og ikke mindst en voksende gæld benyttede han sig af sin stilling som chef for finanssekretariatet til at 'låne' statsobligationer, som han pantsatte og indkasserede gevinsten for. Da det blev opdaget, havde den 60-årige Birch svindlet for 1,2 millioner rigsbankdaler sølvmonter, hvilket svarede til 659 gange Birchs reglementerede årsløn. Beløbet oversteg den årlige indtægt fra Øresundstolden.

Ved at lade en kommissionsdomstol arbejde med sagen kunne kongen holde sagens enkeltdele skjult for offentligheden, hvorimod en ordinær procedure ved Hof- og Stadsretten i København havde været offentlig. 1796-forordningen gjaldt ikke for København. I praksis betød det, at straffesager blev behandlet både i Politiretten og i Hof- og Stadsretten. Først i 1845 fik man Københavns Kriminal- og Politiret, og båndet til Hof- og Stadsretten blev knækket over. Det betød, at den inkvisitoriske rettergang nu var implementeret i København som i resten af landet.

Christian Birch blev idømt fængsel på livstid og frakendt sin borgerlige ære – alle ordener, titler og privilegier. Selv prøvede Birch at få dommen omstødt. Han hævdede, at de fleste af pengene igen var havnet i statskassen. Desuden fandt Birch det uretfærdigt, at en mand af embedsstanden oven i fæng-

selsstraffen skulle fratages sin ære og straffes ”haardere end de groveste Forbrydere”. Dermed mente han hårdere end folk fra laveste samfundslag, der efter hans mening næppe forstod æresfølelsen og heller ikke tabet af den. Birch fik imidlertid, som en slags elitefange, lov til at afsone straffen i nogenlunde fred på Kastelet frem for Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset.

Den offentlige bekendtgørelse om dommen indeholdt ikke detaljer om sagen – og slet ikke noget om det meget store beløb, Birch havde svindlet for. Kongens dømmekraft i valg af topembedsmænd var ikke blevet kompromitteret i offentligheden.

Mordene på Ejby Mark

Den 16. januar 1842 var en søndag. Den 22-årige Carl Larsen drev rundt i landsbyen Venslev, som ligger i den nordlige ende af Hornsherred, der skyder op som en halvø mellem Isefjord og Roskilde Fjord. Allerede ved middagstid var Carl lettere beruset og havde som sædvanlig ikke noget fornuftigt at lave. Nogle år inden stod han i skrædderlære i Holbæk, men blev smidt på porten på grund af dovenskab og svir. Han var lavstammet, tynd, rødmosset i ansigtet og lyshåret, og han havde fremstående kindben og stikkende øjne.

Carl boede hos hjulmand Jens Simonsen i Venslev. Hjulmanden havde en søn, Christian, der var jævnaldrende med Carl. Christian var stor, kraftig og mere plump og dorsk af udseende. Carl og Christian var en del af de berygtede Venslevrøvere, der i årevis havde spredt skræk i Hornsherred. Folk piskede på hestene, hvis de var ude efter mørkets frembrud. Man vidste aldrig, hvornår en gruppe mænd ville springe frem på vejen. Røverne stjal høns, ænder, gæs, lam, får, korn, kål og humle. Bi-stader kunne ikke være i fred, og fiskere fik tømt

En vinterkold decembermorgen i 1861 blev tjenestepige Ane Cathrine Andersdatter halshugget på Rødovre Mark, lige nord for Damhuskroen. Hendes forbrydelse havde rystet hovedstaden. Med fuldt overlæg havde hun dræbt tre af sine fire børn kort tid efter fødslen. To havde hun smidt i en brønd, mens de levede. Ane Andersdatter var den sidste danske kvinde, der blev henrettet efter en dødsdom for barnemord.

|| Det Kgl. Bibliotek

deres ruser. Herredsfoged Charles de Coninck (1797-1870) sad i Lejre mange kilometer væk, og tyvene slap som oftest afsted med deres ugeringer. De færreste turde melde dem.

Men denne søndag i 1842 skulle blive afgørende for Christians og Carls skæbne. De havde besluttet at bryde ind hos parcellist Niels Jørgensen, der boede i et afsides beliggende hus på Ejby Mark syd for Venslev. Niels var gift med Carls moster, Maren, og Carl vidste, at han i mange år havde sparet penge sammen for at købe en gård. 300 rigsdaler.

Ved aftenstid mødte Carl og Christian op ved Niels Jørgensens hus, hvor han sad i stuen med sin

kone og 10-årige søn, Jørgen. Christian havde lånt en bøsse, og det var aftalt på forhånd, at Christian skulle skyde Niels Jørgensen. De to unge mænd blev budt indenfor, selv om hustruen ikke bifaldt det. Maren Jørgensen kendte godt den livsbane, hendes nevø var slået ind på. De to mænd fortalte imidlertid, at de netop var kommet fra marked i Holbæk, hvor Christian havde købt en bøsse. Carl bød Niels på brændevin, og da de havde drukket lidt, bad de Niels gå med udenfor under påskud af, at de havde noget vigtigt at tale med ham om.

Da de var ude i sneen, kunne Christian ikke få sig til at skyde. Carl tog resolut bøssen og skød Niels i hovedet. Det var mørkt, og skuddet strejfede kun. En lamslået Niels vendte sig om, blodig i den ene side af hovedet, hvorefter Carl slog ham adskillige gange i hovedet med kolben. Niels faldt sammen i sneen, og blodet strømmede fra hans hoved. Bøssen fik imidlertid en revne ved skuddet og kunne ikke lades igen. Carl og Christian gik tilbage til huset, hvor den skrækslagne kone forsøgte at værgе for sig og sønnen. De fik begge deres hoveder knust af talrige kolbeslag – Christian slog sønnen ihjel. Mishandling og drab var overstået i løbet af 10 minutter.

Carl og Christian brød nu kister og skabe op, indtil de fandt pengene, som de delte. Rygterne havde talt sandt – der var 150 rigsdaler til hver. Da de havde sikret sig, at Niels Jørgensen stadig lå død i sneen, forlod de stedet. Senere på aftenen kom de tilbage til hjulmandens hus i Venslev og forklarede, at de havde været på Møllerjorden for at skyde ræve.

Den næste måneds tid undersøgte herredsfoged de Coninck sagen uden held. Flere af de berygtede Venslevfolk blev afhørt, men der kom ikke noget gennembrud. Blandt andet fordi Carl og Christian brugte penge på at købe andres tavshed.

Drabene blev mødt med stor forargelse. Rov-

mord på en hel familie, herunder en 10-årig dreng. Niels Jørgensen var fra Rye Sogn, og her var sognerådet på krigsstien. Ingen var i tvivl om, at morderne skulle findes blandt de fordømte røvere oppe i Venslev. Men hvilke? Allerede en uge efter indrykkede sognerådet en annonce i aviserne og lovede 150 rigsdaler i dusør for oplysninger, der kunne føre til opklaring.

I København var myndighederne bekymrede og frygtede en gentagelse af en grim historie fra Nordjylland året før. Den 28. oktober 1841 havde *Aalborg Stiftstidende* henledt offentlighedens opmærksomhed på den sørgelige retstilstand i landsdelen – især i Vendsyssel nord for Limfjorden. Det værste sted var Dronninglund Herred. Der var langt til byfogeden i Sæby, og landboerne var plaget af, at ”Tyverier og Indbrud næsten høre til Dagens Orden”. Kort tid efter tog en række mænd fra egnen sagen i egen hånd. Sværtet i ansigterne og bevæbnet med trækøller og en spade trængte syv mænd ind i fattighuset i Skæve mellem Hjallerup og Sæby, hvor egnens værste tyveknægte holdt til. I udgangspunktet var det tænkt som en korporlig afstraffelse, men det endte med, at fire personer blev pryglet ihjel. Den form for lynchjustits kunne staten ikke acceptere.

Da overfaldsmændene, heriblandt en respekteret sognefoged, var blevet afsløret, rejste en kommissionsdomstol til Vendsyssel. I løbet af nogle måneder fik kommissionen optrevlet en stor forbryderbande. I alt 171 personer blev tiltalt for over 800 forhold, især tyveri. De mange forbrydere måtte placeres i arresthuse over hele Vendsyssel. De besværlige blev lænket i fangekælderens under Voergård Slot. Nogle dage i mørke på det bare stengulv havde som regel en blødgørende effekt på selv de mest hærdede sind.

En af de syv selvtægtsmænd blev frikendt. Re-

sten blev efter lovens bogstav dømt fra livet, hvilket på Højesterets anbefaling blev omstødt til fængsel på livstid. Efter talrige bønsskrivelser fra vendsysselske bønder og borgere skrev Frederik 7. (1808-1863) i juli 1848 under på den endelige benådning, så de syv mænd kunne hylde på deres hjemegn. Her er der senere rejst en mindesten til deres ære.

Sporene fra Vendsyssel skræmte.

Den 5. marts 1842 blev der nedsat en kommissionsdomstol til at undersøge og dømme i Ejbyssagen. Som forhørsdommer blev udpeget den blot 29-årige politiretssassessor, Peter Munthe Brun (1813-1904). Trods sin unge alder havde han allerede erfaring med grove og komplicerede kriminalsager. Både i Dronninglandsagen og retssagen mod Ole Kollerød havde Brun nemlig været protokolfører.

På kroen i Skibby i Hornsherred anvendte Brun samme metoder som i Vendsyssel året før. Det vigtigste våben var masseanholdelsen. Den 17. marts anholdt Brun 45 personer fra Venslev. Gårdmænd, husmænd og tjenestekarle blev varetægtsfængslet. Landsbyen stod halvtom i foråret 1842. Som det hedder i en lokalhistorisk fremstilling:

”Man undres over, hvordan Markerne ved Venslev det Aar blev tilsaadet og afhøstet, hvordan Kreaturerne er blevet passet, og hvem mon der har taget sig af Børnene”.

Brun var en særdeles kontant dommer og holdt skarpe forhør i timevis, ofte til langt ud på natten. Han skriver i sin dagbog, at han ”har ført et Rædselsregimente, saa at Skælmerne ryste for mig, hvilket jeg nok vil faa at høre”. Efter måneder i opslidende varetægtsarrest faldt både Carl Larsens og Christian Jensens historier fra hinanden. Desuden var det temmelig småt med andres villighed til

at dække over de mordere, hvis gerninger mange kendte til. Kommissionsdomstolen, assessor Brun, og senere Højesteret idømte begge dødsstraf ved halshugning.

Den 22. marts 1843 blev der tidligt om morgenen spændt for vognen mange steder i Roskilde og omegn. Det var dagen, hvor Ejbymorderne skulle henrettes. Carl Larsen og Christian Jensen ankom kl. halv otte om morgenen til galgebakken, ”hver på sin Bondevogn, omgivne af en stærk vagt af Bønder, bevæbnede med Pigkæppe”. Det var præsten C.H. Visby, der beredte de to på døden.

Det vakte nærmest skandale og stærk bevægelse blandt de mange tilskuere, at Sjællands skarpretter Nicolai Raunholdt (1778-1849) havde en uheldig dag på jobbet. Christian var den første mand på skafottet. Det første hug gik imidlertid kun halvvejs gennem halsen, og mens Christians krop spjættede i dødsgramper, måtte skarpretteren trække øksen fri og hæve den til det slag, der endelig skilte hovedet fra kroppen. Da Carl lå på skafottet, ramte skarpretteren den ene af de to jernbøjler, som ellers skulle sikre et præcist øksehug. Et øjenvidne fortæller om den stærke bevægelse, der gik gennem forsamlingen ved dette ”Slagteri”. *Berlingske Tidende* rejste det spørgsmål, om ikke man burde gå over til guillotinen. Under alle omstændigheder burde man ikke lade en alderssvækket olding stå som skarpretter. Raunholdt var 65 år gammel og blev afskediget.

Ifølge præsten mente Carl Larsen, at mangel på politi havde gjort Venslevfolkene dristige. Lige inden han betrådte skafottet, sagde han: ”Hils Assessor Brun. Havde vi haft en dygtig Politimester her paa Egnen, stod jeg ikke her. Vi troede jo, at vi kunne gøre, hvad vi vilde”.

Kommissionsdomstolen under P.M. Bruns ledelse dømte i øvrigt 41 mænd og kvinder fra Venslev by

eller omegn for i alt 178 forbrydelser, størstedelen tyverier. Heraf blev 16 idømt lange forbedringshusstraffe, resten slap med simpelt fængsel. Kun to af de tiltalte blev frifundet.

P.M. Brun var med til at opklare flere grove mordsager inden for få år, og han fremstod som en af sin tids mest berømte kriminaldommere. Offentliggørelsen af hans tiltrædelse som birkedommer i Bregentved-Gisselfeld i 1843 førte til, at en række tyvekoster pludselig dukkede op hos deres retmæssige ejermænd på egnen. Sandt eller ej, så fortæller historien noget om, at arrestanter ikke havde lyst til at stå over for Brun som dommer.

Fattigbanderne

Ejlbysagen var ikke enestående i samtiden. Den er et eksempel på et fænomen, som plagede dele af provinsen i midten af 1800-tallet. Fra midten af 1830'erne indtil ca. 1860 spredte organiserede forbryderbander skræk og rædsel i provinsen. Hårdt ramt var Lolland-Falster og Nordjylland. Venslevrøverne var langt fra det største netværk, der blev optrevlet, og hver gang var en kommissionsdomstol i arbejde. Det var datidens rejsehold, udstyret med dømmende myndighed. Jo længere man bevægede sig væk fra hovedstaden, magtens centrum, des mere lovløse områder kunne man se.

Præster var af den klare overbevisning, at det skyldtes manglende god og kristen opdragelse i landalmuen. Provst Frederik Nielsen fra Vendsyssel skrev fx i sine erindringer i 1881:

”Kunne man faa Vendelboerne til at lade deres Børn gaa i Skole i stedet for at ligge blandt Kvæget paa Marken, kunne ogsaa de blive Mennesker”.

Provst Nielsen havde som ung latinskoleelev i Aal-

borg i 1830'erne oplevet den tyvebande, der blev anført af røverhøvdingene Lorentz Meyer og Bittefanden. Sidstnævnte hed Johannes Jensen og var født af fattigfolk i en lade på Mors i 1801. Han fik sit tilnavn, så vidt forfatter og digter Jeppe Aakjær (1866-1930) skriver, da han i 1826 iført en kohud, ”hvor Hornene endnu sad”, brød ind hos en gammel enke og krævede hendes penge. Den gamle troede, at hun fik besøg af Fanden selv.

Lorentz Meyer var født i Aalborg i 1800. I sine unge år havde han været skomagersvend. Men hans første tyveri var såmænd et indbrud i hans egen mesters bolig.

Banden talte tyve, prostituerede og hælere og opererede i Aalborg og Himmerland. På landet, hvor mørket var tæt og flugten sikker, drog de ud i små grupper, og her fandt de fleste indbrudstyverier og røveriske overfald sted. Varerne blev solgt videre i Aalborg, og alle dækkede over hinanden med falske historier og alibier, hvis myndighederne var på sporet. I Aalborg havde en gruppe specialiseret sig i at ’hjælpe’ fulde folk hjem fra byens mange værts-huse. Mange lommer i Aalborg blev tømt af Lorentz Meyers folk, herunder hans kæreste Ane Andersdatter, der var kendt som Petronillen.

Det tog ni år for en kommissionsdomstol at opklare sagen i sin helhed. Hele 235 personer var under anklage. De 79 blev dømt af selve kommissionsdomstolen, og de øvrige 156 blev overdraget til retsforfølgelse i retskredse i Nordjylland. Lorentz Meyer, Bittefanden og fem medlemmer af banden blev idømt kagstrygning og fængsel i lænker på livstid i Rasphuset i København. Det var straffen lige under dødsstraf. Rasphuset var imidlertid kun for mandlige fanger. Ane Andersdatter skulle derfor sidde livet ud som tugthusfange på Christianshavn. Men kagstrøget blev hun.

Efterhånden som fototeknikken vandt udbredelse i midten af 1800-tallet, begyndte politiet at tage egentlige forbryderbilleder. På det tidligst kendte i Danmark ses Hans Jacob Mortensen. Her er billedet reproduceret i det kobberstik, som ledsagede offentliggørelsen af den kommissionsdom, der endelig fældede Handskemagerbanden fra Lolland.

|| Det Kgl. Bibliotek

Den 24. juli 1844 var en solrig dag i Aalborg. Byens kag stod på Gammeltorv midt i byen. Det var en kraftig pæl med en jernkrog øverst. De domfældte blev ført ud af rådhuset og bundet til kagen. På deres nøgne ryg fik de hver i alt 27 piskeslag, der efterlod ryggen dækket af blod og synderen i stærke smerter. Gammeltorv var stuvende fuldt af mennesker, og da Bittefanden, kun halvanden meter høj, som den sidste var i bøddelhænder, måtte mange stå på tæer for at få det hele med.

Ca. 50 dømte skulle til København. Nogle skulle være slavearbejdere på militære fæstningsbyggerier, andre skulle i tugthus eller forbedringshus. Livstidsfangerne skulle i Rasphuset. Her sad fangerne i lænker og raspede blåtræ dagen lang. En måneds tid efter kagstrygningen kunne aalborgenserne se en

kolonne af lænkede fanger gå fra rådhuset til toldboden under tilråb fra de gadedrenge, der tidligere havde rystet af skræk for banden. Fangerne gik ombord på skibet, der skulle føre dem til hovedstaden.

I den anden ende af landet, på Lolland, hærgede handskemagerens bande, som den blev døbt i aviserne. Lederen var den tidligere handskemager Hans Jacob Mortensen, der i 1840'erne havde planlagt og organiseret indbrud, røverier og brandstiftelser over hele Vestlolland. De fleste af bandens medlemmer holdt til i små huse, Stibanken, der lå i et skovområde mellem Nakskov og Maribo. Den 21. marts 1851 endte det med mord, da Hans Jacob Mortensen sammen med tre andre fra Stibanken brød ind hos gårdejer Jørgen Johansen i Støby ved Rudbjerg på sydsiden af Lolland.

Den velhavende gårdejer og tidligere dragon havde en sabel liggende ved sengen. Da han opdagede røverne, greb han sablen og løb mod dem midt i stuen. Men da han ville hugge med sablen, satte den sig fast i en loftsbjælke, og en af røverne huggede i stedet Jørgen Johansen i hovedet med en økse. Det næste øksehug var dræbende. Jørgen Johansens kone og to tjenestepiger blev kvalt med reb. Inden røverne stak af, satte handskemageren Hans Jacob Mortensen ild på gården for at slette alle spor. De fire mænd kom derfra med en stor sum penge – over 1.000 rigsdaler. Naboerne strømmede til, da ilden havde taget fat, og med brandhager fik de trukket ligene ud af den brændende bygning.

Mistanken blev hurtigt rettet mod handskemageren og banden ved Stibanken. *Lolland-Falsters Stiftstidende* skrev et par dage senere:

”Skulle vi ikke troe, at vi levede iblandt Rødhuderne ved Mississippis Breder eller i det lovløse Italien, snarere end paa det fredelige Lolland? Blive ingen af

disse mange Forbrydelser opdagede, da vil ei alene den menneskelige Retfærdighed spottes paa det grusomste, men enhver Landsmand, som har, eller antages at have blot saameget, at han kan kaldes velhavende, tør da ikke herefter lægge sig til Ro med Sine, uden bevæbnet lige til Tænderne”.

Denne gang blev assessor Herman Rothe (1804-1860) sat i spidsen for en kommissionsdomstol og sendt til Lolland. I flere måneder var det umuligt at få Hans Jacob Mortensen til at tilstå. Rothe forsøgte sig med den velkendte metode med håndspålæggesse. Kl. 6 om morgenen den 20. maj 1851 blev handskemageren ført ind i Tillitse Kirke ikke langt fra Støby. Foran ham stod fire åbne kister med ligene, der var blevet gravet op dagen før. Den lokale sognepræst Rudolph Berg (1802-1855) holdt en tordentale mod Hans Jacob Mortensen og spurgte, om han kunne sværge sig uskyldig ved at røre ved de opløste lig. Det kunne handskemageren åbenbart sagtens. Han sagde: ”Hr. Pastor! Jeg er virkelig uskyldig”. Præsten greb hans hånd, forfærdet og overbevist om, at der ville blive sværget falsk i Guds hus.

Hans Jacob Mortensen tilstod dog senere, efter at hans medsammensvorne også havde tilstået. Men han hængte sig i Nakskov arrest efter et mislykket flugtforsøg i 1852. En anden deltager i mordene døde i arresten, og de to øvrige blev halshugget den 24. februar 1853. Det lykkedes assessor Rothe at dømme yderligere 41 personer – godt halvdelen fik lange tugt- eller forbedringshusstraffe.

Rudolph Berg udgav allerede i 1851 en bog om sagen, og aviserne bragte uddrag. Især optrinnet i Tillitse Kirke gav sagen et uhyggeligt skær og bidrog til historier om handskemagerens forhærdede og afstumpede karakter. Assessor Rothe hjalp også fantasien på vej. Da han kom tilbage til København,

**1800-tallets
retsbetjente gav stof
til mange skuespil og
komedier. Her er det
birkedommer Krans i
skuespilforfatter J.C.
Hostrups (1818-1892)
Eventyr på fodrejsen
(1847). I overdreven tro
på egen dømmekraft
og embedets magt og
vælde holdt han to
fattige, men uskyldige
studenter fanget for
forbrydelser, blandt
andet tyveri, som i
virkeligheden blev
begået af "Skriver-
Hans", en straffefange
på flugt fra København.
Tegning af Valdemar
Møller (1885-1947) fra
1914.
|| Teatermuseet/
Tine Bek**

fortalte han, at sagen havde været som en gudstjeneste, hvor han havde udført en djævluddrivelse.

Mangel på kristen opdragelse og skolegang kan dog næppe forklare hele fænomenet fattigbander. Grov kriminalitet var ikke af ny dato, men myndighederne stod fra 1830'erne over for nye kriminalitetsmønstre, hvor det var omfanget af organiseret kriminalitet, der var afgørende. Der var tale om større kriminelle netværk af hidtil uset omfang.

Fattigbandernes fremkomst i 1800-tallet skal i vid udstrækning forklares ud fra de økonomiske, sociale, og retslige forandringer, der var sket med landboreformerne i sidste halvdel af 1700-tallet. Stavnsbåndet blev ophævet, landsbyer blev udskiftet, og dyrkningsmetoder blev ændret. Forudsætningerne for en ny stærkere selvejende gårdmandsklasse blev skabt. Det traditionelle landsbyfællesskab var under kraftig forandring. Men reformerne lagde desuden grunden til et nyt ejendomsløst og jordløst proletariat, der havde bedre muligheder for at begå kriminalitet og organisere sig, fordi der ikke på landet var en effektiv politimyndighed til at afløse godsejermyndigheden.

Retsforfølgelse, politimæssige funktioner og personkontrol lå i høj grad tidligere hos den lokale godsejer, der havde husbondmyndighed og påtaleret i kriminelle sager om fæstebønder. Det blev også ændret i forbindelse med landboreformerne. I 1791 blev politimæssige funktioner overdraget til en ny stilling på landet – sognefogeden. Men i en længere periode var der et retsligt og politimæssigt tomrum i Danmark. Tomrummet gjorde det muligt, at kriminelle netværk kunne operere. I samtlige danske købstæder var der kun 127 politibetjente i alt. I midten af 1800-tallet var der i Aalborg med ca. 10.000 indbyggere plus opland alene to betjente. Derfor var kommissionsdomstolene et nødvendigt redskab.

Reformen,
der blev
væk

System- kritik

Forhørsdommere som Knudsen, Rothe og Brun fejrede store triumfer i 1840'erne. Men samtidig så den første kritik dagens lys. I begyndelsen af 1840'erne begyndte den nationalliberale avis *Fædrelandet* at bringe kritiske artikler. Kredsen bag *Fædrelandet* var en del af oppositionen mod enevælden og arbejdede for en fri forfatning – herunder et nyt og moderne retsvæsen. En opsigtsvækkende artikel handlede om brandstiftelse.

Natten mellem den 22. og 23. december 1839 udbrød der brand på Bartholin Lunds gård i Valby. Gården nedbrændte totalt. Under retssagen ved Københavns Amts Nordre Birk blev smeden Anders Olsen anklaget for påsat brand. Smeden, der boede i nærheden af Lunds gård, hævdede imidlertid, at Lund havde lovet ham betaling for at anstifte branden. Derfor blev Lund arresteret og tiltalt for assurancesvig.

Næsten to år senere faldt dommen. Anders Olsen skulle seks år i Rasphuset for brandstiftelse, men der kunne ikke fremlægges bevis for, at gårdejer Bartholin Lund havde bedt Olsen om at sætte ild til gården. Den 6. august 1841 kunne han mod kaution – indtil Overretten havde talt – forlade arresten som fri mand. Han havde da været vare-tægtsfængslet i over halvandet år.

I marts 1843 fortalte *Fædrelandet* hans historie,

En række mindre forseelser kunne afgøres ved en offentlig politiret i København. Det kunne fx være en værtshusholder, der havde holdt nattesæde – åbent for gæster efter midnat. Ved denne ret blev der typisk idømt bøder. Straffesager, der kunne give fængselsstraf, fandt sted i den lukkede kriminalret. Scenen her er et retsmøde i Domhuset på Nytorv. Tegning af Vilhelm Pacht (1843-1912) fra 1817.

|| Det Kgl. Bibliotek

baseret på et klageskrift, som Lund fremlagde til behandling i Overretten. Lund blev dagen før juleaften i 1839 indsat i en mørk celle i Københavns politiarrest, som han delte med alskens utøj og levende kryb. Trods brystsyge blev han nægtet ekstraforplejning, som hans familie havde tilbudt at betale. Han fik den normale daglige fangeration: brød, $\frac{3}{4}$ pot salt søbemad, 8-10 lod halskød og tynd havresuppe. Senere blev han indsat i Stokhusets kælderarrest, hvor han efter eget udsagn sad blandt de værste og mest demoraliserede fanger. Da han blev meget syg under opholdet, blev han behandlet som dømt og i fangedragt indlagt på Forbedringshusets sygestue. Flere gange blev han pisket. Han mente selv, at han fik 15 slag tamp to gange.

Det var hovedpunkterne i den erklæring, der blev oplæst, da Overretten i 1842 behandlede sagen. Blandt sagens akter findes der udtalelser fra birke-

dommer Mathias Friderichsen (1790-1858), der havde ført og dømt i sagen. Han mente, at Lund havde fået den behandling, der var almindelig praksis, og at han endog var blevet behandlet med "al Humanitet". Overretten gav dog Friderichsen en mulkt (bøde) på 20 rigsdaler for unødvendig forhaling af sagen. Men i øvrigt ingen påtale af behandlingen af Lund under varetægtsarresten. Heller ikke, da Højesteret i januar 1844 stadfæstede dommen.

Det kan umiddelbart undre, da pisk med tamp og kat var blevet forbudt i 1837 som et tvangsmiddel under straffesager. Desuden var varetægtsarrest i princippet forbudt, hvis den alene blev anvendt for at fremtvinge en tilståelse. Det fremgik af et reskript fra 1795. Men forklaringen skal formentlig findes i grundtanken bag 1800-tallets straffeprocess. Man var reelt set skyldig, indtil det modsatte var bevist. Det var ikke lykkedes retten at bevise, at Lund havde anstiftet branden, men det gjorde ham ikke til uskyldig. I princippet var han derfor skyldig al den tid, han sad i varetægtsarrest.

Det hændte, som i Lunds sag, at forhørsdommere fik bøder for forhaling af sager, men det skete meget sjældent, at en dommer blev fjernet på grund af embedsmisbrug. I efteråret 1841 blev presset imidlertid så stort på Københavns politidirektør, at han gennem Danske Kancelli måtte indstille politiretsdommer Immanuel Selmer (1801-1842) til fyring.

I flere år havde oppositionens aviser, herunder *Fædrelandet*, skrevet om den 40-årige Selmers tvivlsomme forhørsmetoder, og protokolførere i politiretten havde klaget over, at de blev opfordret til at svindle med forhørsreferater i politiprotokollen.

Men i oktober 1841 skete det højst usædvanlige, at Højesteret erklærede en tilståelse for ugyldig i en sag, som assessor Selmer havde behandlet i Køben-

havns Politiret. Højesteretsdommen fastslog, at en mistænkt havde tilstået efter brug af "ulovmedholdelige inquisitoriske Midler".

Sagen handlede om et omstrejfende fruentimmer ved navn Kirstine Kofoed, der den 11. maj 1841 blev anholdt for tyveri af tøj på et tørreloft i Sølvgade. I stærkt beruset tilstand havde hun sidst på eftermiddagen søgt ly og lagt sig til at sove på nogle klæder på loftet. Et par timer senere blev hun fundet af beboeren Marie Iversen, der straks låste døren ind til tørreloftet og tilkaldte politiet. I næsten en måned afviste Kirstine, at hun ville stjæle tøjet. Selmer besluttede derfor at "bringe hende til alvorlig Eftertanke" og anbragte hende i Stokhusets kælderarrest. Samme dag tilstod hun en "tyvagtig Hensigt", og Selmer ønskede nu at dømme hende. Sådan var det sikkert gået, hvis ikke protokolføreren havde grebet ind. Ved et efterfølgende retsmøde, tilbage i Domhuset på Nytorv, tilbagekaldte Kirstine straks sin tilståelse og hævdede, at tilståelsen alene skyldtes skrækken over at opholde sig i hovedstadens mest berygtede arrest.

Selmer krævede ikke desto mindre, at referatet i protokollen ikke skulle tage hensyn til dette, men det fik protokolføreren til at gå til politidirektøren. Det endte med, at både Overretten og Højesteret frifandt Kirstine Kofoed. Danske Kancelli indstillede til kongen, at Selmer blev fyret, fordi assessoren ofte så en forbryder i enhver anklaget og bevidst undgik sagsforhold, der var til tiltaltes fordel. Selmer var skandaliseret. Ikke desto mindre blev han dog afskediget i nåde og med 400 rigsdaler årlig, indtil der kunne findes passende stilling til ham. Værre var det heller ikke.

Den ugifte Selmer døde året efter under en vandretur i de schweiziske alper. Den 23. april 1842 forsøgte han at bestige Rigi. Men vejret var dårligt,

Grundloven af 1849 medførte en række forandringer af retssystemet. Men en adskillelse af udøvende og dømmende myndighed blev ikke gennemført i kriminalsager.
|| Thorkild Jensen/
Folketinget

og det sneede kraftigt. Selmer insisterede på turen og havde trodset opfordringen til at tage sig en fører, og han faldt flere hundrede fod ned og blev først fundet en måned senere, da sneen var smeltet. Aviserne antydede selvmord, fremkaldt af skandalen fra året før, men om det er sandt, finder vi aldrig ud af.

Selmersagen illustrerede et ganske alvorligt problem ved Københavns Politiret. Det havde noget at gøre med den måde, hvorpå kriminalsager førtes i København. En sag begyndte med, at politidirektøren henviste den til undersøgelse ved en assessor i politiretten. Når den var færdig, blev sagens akter sendt til kongens foged, som besluttede, om der skulle rejses sag eller foretages nye undersøgelser. Men i København førtes selve sagen i Lands-

over- samt Hof- og Stadsretten, hvor sagen kom i hænderne på en ny dommer. Uden for København pådømtes kriminalsager i en ekstraret under ledelse af den oprindelige forhørsdommer. Det betød, at en politiretsassessor som Selmer risikerede at blive underkendt i Landsover- samt Hof- og Stadsretten. Det gjorde motivationen for at fremtvinge fuld tilståelse endnu større.

Nok blev Selmer afskediget på grund af, at han forsøgte at få protokollen ført på en måde, så den undgik for mange kritiske blikke, men systemets svar på dobbeltheden og den uheldige incitamentsstruktur er mindst lige så interessant. Svaret kom i 1842, da Kongens Danske Kancelli fremstillede en plan for en ny "Københavns Kriminal- og Politiret", der samlede både undersøgelse og domfældelse ved samme ret. Politiretten blev nedlagt, og Landsover- samt Hof- og Stadsretten skulle ikke fremover have med kriminalsager at gøre. Begrundelsen var den langvarige sagsbehandling.

Men jurister i Landsover- samt Hof- og Stadsretten var bekymrede over, at kriminalsager fremover blev lagt i hænderne på én og samme mand. Ganske vist dømte den nye Københavns Kriminal- og Politiret kollegialt, hvor forhørsdommeren og to andre dommere fældede dom. Men det ændrede ikke på, at forhørsprotokollen stadig var sagens afgørende dokument, så længe strafferetsplejen var skriftlig. Den nye ret blev oprettet i 1845, og dermed var inkvisitionsprincippet implementeret i samme grad over hele landet.

Da forslaget blev drøftet på stænderforsamlingen i Roskilde i 1844, var der ingen nævneværdig kritik af ensretningen af københavnske kriminalsager. Den nationalliberale jurist Orla Lehmann (1810-1870) foreslog dog oprettelsen af en offentlig selvstændig anklagemyndighed, men måtte sande,

at det ikke vandt bifald ”hos den juridiske Skole, der endnu her i Landet har Magten”.

En general uden hær

Efter en rejse i Amerika udgav den politiske filosof Alexis de Tocqueville (1805-1859) i hele fire bind værket *Demokrati i Amerika* i 1835. Hans levende og entusiastiske skildringer af amerikanske samfundsforhold vakte stor opsigt i Europa. Han beskrev et retsvæsen, der var kendetegnet ved anklageproces, mundtlighed og offentlighed. Kriminal­sager var i de fleste tilfælde ikke lukket land for offentligheden. Særlig begejstret var Tocqueville for juryinstitutionen, hvor lægfolk medvirkede som dommere. I Danmark bruger vi som regel ordet nævningeting om juryen.

Ganske vist kendte man til juryen fra britiske retsforhold, men for en franskmænd som Tocqueville var det lidt af en åbenbaring. Almindelige borgers deltagelse i retslivet styrkede den demokratiske ånd – og retsfølelsen. Desuden gav juryen mulighed for demokratisk kontrol med juridiske dommere. I en berømt passage skrev Tocqueville:

”Ved Juryen er der givet en stedse åben Skole for Folket, hvor det kommer i nær Berøring med de mest oplyste og dannede Klasser”.

Grundlæggende afspejlede juryen det levende demokrati, hvor lægdommere var det folkelige element i retssystemet på samme måde, som almindelig valgret sikrede folkets deltagelse i et demokrati. Tocqueville så ganske enkelt juryen som en naturlig konsekvens af princippet om folkesuveræniteten.

Det blev koblet sammen med kravet om en fri forfatning. I Danmark blev hans ideer båret frem af de nationalliberale intellektuelle i København. I

1847 udkom bogen *De faste Statsdommere og Edsvorneretten*, der var en knusende kritik af enevældens inkvisitionsprincip i strafferetsplejen. Forfatteren, juristen Hother Hage (1816-1873), var stødt på Tocquevilles tanker under et studieophold i Paris i begyndelsen af 1840'erne. Bogen fulgte den franske filosofis tanker til punkt og prikke, og den blev kraftigt anbefalet af de nationalliberales leder, Orla Lehmann, i *Fædrelandet*.

Hother Hage anklagede inkvisitionsdommerne for "at se en Forbryder i enhver Anklaget". Inkvisitionsdommerne havde tendens til at betragte alle udsagn mod embedsmænd som et udtryk for modstand mod autoriteten, og dommerne lagde altid mere vægt på udsagn fra myndigheder og politi end fra de tiltalte. Det hemmelige inkquisitionssystem sløvede desuden befolkningens fornemmelse for en vigtig del af samfundslivet – nemlig retsvæsenet. Derfor argumenterede Hage for indførelse af anklageprincippet, hvor sagførere fremførte argumenter og beviser for en dommer. Kriminalprocessen skulle være mundtlig og offentlig, så alle kunne følge sagen. Det var på tide med et opgør med den skriftlige forhørsprotokol som sagens keredokument. Det skulle være muligt at afhøre både mistænkte og vidner direkte foran en dommer. Afskaffelse af inkvisitionsprincippet ville også gøre det mere sandsynligt, at hårdnakkede og skyldige benægttere ikke kunne undgå straf.

I 1841 udkom en forordning, der gjorde det muligt at inddrage indicier i kriminalsagerne, men meget tyder på, at forhørsdommere stadig holdt på den rene tilståelse som det afgørende.

Hother Hages forslag afspejlede en opfattelse af nævningeting som en uundværlig del af et demokrati. Spørgsmålet blev derfor vigtigt for de nationalliberale, da den grundlovgivende forsamling trådte

sammen i efteråret 1848. Det var efter et aldeles begivenhedsrigt forår, der havde budt på både enevældens fald og udbruddet af en borgerkrig mellem den nye nationalliberale regering og de slesvig-holstenske oprørere, der krævede et selvstændigt Slesvig-Holsten løsrevet fra Danmark.

Både Hother Hage og Orla Lehmann var medlemmer af den grundlovgivende forsamling, og allerede den 9. juni 1848 skrev Orla Lehmann i et brev til konseilspræsident A.W. Moltke (1785-1864), at det "ikke tør betragtes som omtvisteligt, at de egentlige kriminelle Sager skulle paakjendes ved en Jury". Men det gik ikke, som de nationalliberale ønskede. Det var der tre grunde til.

Først og fremmest splittede spørgsmålet om nævninge forsamlingen. Her stod de progressive Hage og Lehmann over for mere konservative som

Først i 1919 blev det muligt med nævningeting, hvor lægfolk deltog i retsprocessen. Her et foto fra den allerførste nævnings sag i Østre Landsret den 2. februar 1920. Sagen var rettet mod en finsk sømand, der i Nyhavn havde stukket en hattemager ihjel.

|| Det Kgl. Bibliotek

justitsminister Vilhelm Bardenfleth (1850-1933) og den aldrende jurist A.S. Ørsted (1778-1860). Ørsted havde i en menneskealder nærmest været ene om at repræsentere enevældens juridiske autoritet. Bardenfleth var egentlig villig til at indføre anklageprincip i retsplejen, men var afgjort imod nævningeting. Han mente, at folket var så umodent i retslig og politisk henseende, at det ville true retssikkerheden med nævninge i kriminalsager. Ville lægfolk være i stand til at skelne, og ville lægdommere stemme for uretfærdige frifindelser eller lave straffe af gammel modvilje mod enevældens system, der i århundreder ikke havde sat grænser for sin magtudøvelse mod borgerne? spurgte han. Desuden kunne lægdommere i et nævningeting måske finde på at dømme mildt i protest mod den strenge straf-felovgivning, der i princippet stadig var Danske Lov fra 1683.

Bardenfleth havde flertallet med sig. En ting var den almindelige valgret til alle uberygtede mænd over 30 år med egen husstand. Her kunne man forvente politiske interesser. Noget helt andet med nævninge, hvor kritikerne – med Bardenfleth i spidsen – frygtede, at nissen ville flytte med, og at politiske interesser ville få betydning, når lægfolk skulle dømme ved siden af de juridiske dommere. Man frygtede med andre ord, at nævningeting ville blive en politisk institution. Modsat af, hvad Hage hævdede i sin bog fra 1847, mente flertallet af ledende politikere ikke, at danskerne var modne til nævningeting.

Problemstillingen kunne måske være blevet løst ved restriktive udvælgelseskriterier, hvis ikke det havde været for to andre forhold. Det ene var den totale mangel på folkelig opbakning til modernisering af retsvæsenet. Ganske vist opfordrede den holstenske stænderforsamling til at følge de

moderne retsprincipper i en kommende forfatning i 1842, men stænderforsamlingerne i Viborg og Roskilde stillede aldrig lignende krav. Spørgsmålet om strafferetspleje var kun til debat i 1844, hvor Roskildeforsamlingen tværtimod anbefalede en stramning af inkvisitionsprocessen ved oprettelsen af Københavns Kriminal- og Politiret. Meget tyder på, at denne del af det europæiske forår i 1848 stoppede ved Kongeåen. Der var derfor ikke noget pres på den grundlovgivende forsamling.

Den sidste og måske mest afgørende forhindring var, at en modernisering af retsplejen efter Hother Hages plan ville gøre det umuligt at nedsætte kommissionsdomstole med dømmende myndighed. Indførelse af nævningeting og anklageproces krævede en reel adskillelse af retsplejen fra forvaltningen. Med andre ord en fuldstændig adskillelse af den udøvende og den dømmende magt. I så fald ville en kommende justitsminister ikke have hjemmel i nogen lov til at udpege en P.M. Brun eller en Herman Rothe til at stå i spidsen for den slags særdomstole, der i 1840'erne havde rensset flere kriminalitetsplagede egne i provinsen. Juristen Ørsted udtalte under forsamlingens møder om forholdet mellem domstole og statsmagt, at Grundloven måtte sikre,

”[...] at der som hidtil måtte være adgang til at nedsætte Kommissionsdomstole uden udtrykkelig Lovhjemmel”.

Det betyder med andre ord, at det fortsat skulle være muligt for kommende justitsministre at nedsætte ekstraordinære retter uden for både Folketingets og Landstingets kontrol. Udsagnet fra Ørsted passer ikke med moderne demokratiopfattelse, men kommissionsdomstole skulle Grundloven ikke sætte bom for. Der var fortsat brug for det hemmeli-

ge retsvæsen. Politikerne erkendte, at retsapparatet mange steder i landet var for svagt til at kunne undvære kommissionsdomstolenes hjælp.

Hother Hage var generalen uden hær. Han endte med at stå alene med sin progressive modernisering. De pragmatiske forhold vandt over de demokratiske idealer i dette hjørne af den nye forfatning. Forhandlingerne endte med to løfteparagraffer i Grundloven, som Frederik 7. underskrev den 5. juni 1849:

§ 76.

Retspleien bliver at adskille fra Forvaltningen efter de Regler, der fastsættes ved Lov.

§ 79.

Offentlighed og Mundtlighed skal saa snart og saa vidt som muligt gennemføres ved hele Retspleien. I Misgjerningssager og i Sager, der reise sig af politiske Lovovertrædelser, skulle Nævninger indføres.

§ 76 ville betyde, at dommerembedet og politimesterembedet skulle adskilles, og at den udøvende magt blev adskilt fra den dømmende magt. Den første del af § 79 ville betyde en ny procesform med anklageprincip, og endelig skulle lægdommere medvirke i straffesager og sager om politiske overtrædelser.

Løfteparagraffer var reelt set blot en måde at sende spørgsmål til hjørnespark på. Grundloven forpligtede regeringer til at søge spørgsmålet afgjort ved særskilt lov. Men der kom til gå mange år, og i den tid indtog Danmark en ret tilbagestående position i retskulturel henseende.

Hvor resten af Europa i midten af 1800-tallet begyndte at modernisere strafferetsplejen, fortsatte enevældens straffeprocess uhindret. Vedtagelsen

af Grundloven parkerede i ubemærkethed spørgsmålet om en retsreform i løfteparagraffer, der først blev indfriet i 1919.

De fleste mordsager i
1800-tallets Danmark
handlede om drab
på nyfødte børn
født i dølgsmål.
Sognefogeden har fat i
armen på en anklaget
pige. Siden Danske
Lov i 1683 havde der
været dødsstraf for
barnemord, men fra
midten af 1700-tallet
begyndte Højesteret
at omstøde til
livstidsstraf i tugthus.
Ved straffeloven i
1866 blev dødsstraf
for barnemord helt
afskaffet og erstattet af
fængsel på mellem fire
år og livstid. Maleri af
Erik Henningsen (1855-
1930): *Barnemordet*
(1886).
|| Den
Hirschsprungske
Samling

Systemet slår revner

Den gale dommer

”Fladt, frugtbart og skovløst”. Sådan beskrives øen Fejø i en gammel sognehistorie. Fejø ligger i Smålandshavet mod nord lige ud for Vestlollands kyst. Tværs over den flade ø løber en vej, der i 1800-tallet forbandt de to små landsbyer Vesterby og Østerby. På sydsiden af Fejø ligger kirken ensomt, blot et stenkast fra vandet. Det er en lille og tætbygget kirke, som var den opført for at modstå de storme, som fra det nære hav er fejtet over tage og mure.

Et par kilometer mod øst ligger nabooen Femø, der er karakteriseret ved et rigt afvekslende terræn: fra nordkystens op til seks meter høje klinger til det bakkede landskab mod syd. De to små øer blev scenen for et af de mest bizarre retsdramaer i 1800-tallet. Det begyndte med, at kirkegraver Jens Rasmussen fandt et barnelig på kirkegården den 28. maj 1881. Et nyfødt drengebarn var, svøbt i simpelt groft gråt karduspapir, blevet skjult under gamle ligkranse og andet affald. Kirkegraveren så med det samme, at liget efter alt at dømme havde ligget skjult i nogle måneder.

Tre dage senere forelå obduktionsrapporten, der slog fast, at barnet var ”fuldbaarent” og havde ”aandet og levet efter Fødslen”. En lungeprøve havde vist, at lungevæv fra liget kunne flyde på vand, hvilket sammen med en bleg, rødlig farve var tegn på, at ilt havde strømmet gennem vævet. Barnet levede

**Birkedommer Carl
Anton Freuchen
fotograferet omkring
1900. Freuchen
kom fra et roligt
prokuratorembede i
Fakse og havde ikke
før sin ansættelse på
Fejø arbejdet med
kriminalsager.
|| Heinrich Johan
Barby/Det Kgl.
Bibliotek**

ved fødslen. Men den eksakte dødsårsag kunne obduktionsrapporten ikke give svar på. Trods ihærdige undersøgelser lykkedes det ikke den lokale birkedommer Harry Lund at opklare sagen. Han konkluderede, at moderen til barnet måtte være kommet fra Lolland. Det lave farvand mod Lolland frøs som regel til i strenge vintre.

Året efter, den 1. september 1882, kom en ny birkedommer ved navn Carl Anton Freuchen (1835-1915) til øen. Assisteret af den lokale sognefoged, gårdejer Jens Poulsen, blev barnemordssagen taget op på ny, og i løbet af sommeren 1883 lykkedes det at få en ung fattig pige til at tilstå barnemord. Rygterne havde allerede i 1881 været rettet mod den 20-årige Ane Christiansen, som tjente på en gård på Femø. Ane var datter af den mest berygtede kvinde på

Femø, Christiane Gotfredsen, som boede i en ussel lerklinet rønne på nordsiden af Femø. Den fattige, ugifte Gotfredsen havde tre uægte børn og var ofte mistænkt for både at skjule tyve og tyvekoster.

Den 19. juli 1883 tilstod Ane over for birkedommer Freuchen, at hun var blevet gravid med en gårdskarl, Rudolf, på Femø i foråret 1881. Da han ikke ville vedkende sig at være far til barnet, besluttede moren, at Ane skulle skjule sin graviditet, og at barnet skulle dræbes ved fødslen. Ane gik – ulykkelig og fortvivlet – med på ideen, og da fødslen var nært forestående, besøgte hun og moren familie på Fejø. Barnet blev født på åben mark tæt ved kirken natten mellem den 18. og 19. december 1881, hvorefter Ane kvalte barnet, og moren bragte det til kirkegården.

Efter nogle måneder i en mørk arrest i Sakskøbing tilstod også moren. Sagen var således klar, og birkedommer Freuchen fældede dommen under medvirken af fire meddomsmænd den 23. november 1883. Ane blev idømt tughusstraf i 5 år, hvorimod moren blev idømt dødsstraf – halshugning. Sagen gik til Højesteret, der stadfæstede, dog med indstilling om benådning og ændring af straffen til livstidsfængsel til moren.

Fejøsagen blev stærkt omtalt i offentligheden. Sideløbende med barnemordssagen fik Freuchen dømt en række kvinder for forsøg på fosterfordrivelse, og det kan næppe undre, at både aviser og skillingstryk svælgede i hårrejsende beretninger fra Fejø Birk. Kun ved den nye stærke birkedommer var det lykkedes justitsen at nå sit mål. Her er arbejdet med at fremskaffe morens tilståelse beskrevet i den konservative avis *Dagens Nyheder* den 23. oktober 1883:

”Dette Fruentimmer, der stærkt minder om de be-

kjendte Hexebilleder, sidder nu i Saxkjøbing Arrest, og har først nylig afgivet en aaben Tilstaaelse om sin Gjerning. Hun er skinhellig, har hidtil kaldet Gud til Vidne paa sin Uskyldighed, og uagtet Anna i Retten paa sine Knæ har bønfoldet hende om at sige Sandheden, har hun stadig stødt Datteren fra sig med Ordene: "Du lyver, Du vil styrte Din Moder i Ulykke og Du vil derfor blive brændt op i Helvede" osv., og til Dommeren er hun fremkommen med Yttringer som: "Begrav mig levende ned i Jorden til Halsen, og lad mig raadne saaledes levende hen, hvis jeg er skyldig". I den senere Tid havde Hr. Freuchen afhørt hende baade Dag og Nat, og endelig er det lykkedes ham at faa dette forstokkede Fruentimmer til at tilstaa".

I Straffeanstalten på Christianshavn modtog fængselslæge Chr. Tryde (1834-1904) de to kvinder i december 1884. Han undrede sig over, hvor ihærdigt de påstod, at de var uskyldige. Da Tryde senere modtog to andre unge piger fra Fejø Birk, blev han for alvor mistænksom. Christine og Louise Pedersen, to søstre på 16 og 21 år, var i 1884 blevet dømt for barnemord af netop birkedommer Freuchen i endnu en uhyggelig sag. De to søstre var opvokset på fattiggården, og sammen med Ane og hendes mor tilhørte de en udstødt underklasse i øsamfundet.

Chr. Tryde undersøgte Ane i foråret 1885. Resultatet var klart. Hymen, mødomshinden, var intakt, og der var ikke den mindste sandsynlighed for, at hun havde født et fuldbårent og levedygtigt barn. En justitsskandale af dimensioner lurede. Havde Højesteret dømt en uskyldig kvinde? Justitsminister Johannes Nellemann (1831-1906) reagerede hurtigt og nedsatte en undersøgelseskommission under ledelse af assessor Jacob Vitus Ingerslev (1838-1923) fra Københavns Kriminal- og Politiret.

Fejðkommissionen optrevlede et ganske problematisk forløb. Ane og hendes mor var blevet presset voldsomt af Freuchen, der havde udvist tegn på sygelig fantasi og fanatisk vilje til at få de to kvinder dømt. Inkvisitionsprincippet viste sig her fra sin værste side. Uden at nogen greb ind, heller ikke skræmte retsvidner, manipulerede Freuchen med de fattige kvinder og tvang dem til at tilstå. Og så snart tilståelserne var faldet, kunne sagen let gå gennem de forskellige instanser i retsvæsenet, da processen var skriftlig og alene baseret på Freuchens forhørsprotokol. Kvinderne blev udsat for vold, trusler, langvarige natlige forhør, varetægtsarrest på vand og brød og mørklægning af cellevinduer. Under sagen blev Freuchen indlagt til observation på Østifternes Sindssygeanstalt i Vordingborg,

Kort tid efter et mislykket skudattentat på den konservative regeringsleder J.B.S. Estrup i 1885 oprettede man et gendarmerikorps. Opgaven var blandt andet at overvåge politiske møder. De forhadte blå gendarmen er her i færd med at efterse vandrebogen hos rejsende håndværkere. Maleri af Frants Henningsen (1850-1908): *Vandrebogen efterses* (1890).
|| Privat eje

hvor overlægen stillede diagnosen manisk excitation. Han havde været utilregnelig under retssagerne, og det kom frem, at ingen involverede kvinder havde gjort det, de var anklaget for. Ane og hendes mor fortalte, at de udelukkende havde tilstået for at få den mareridsagtige sag til at stoppe.

Tvungne falske tilståelser var dog ikke det eneste, undersøgelsesdommer Ingerslev fandt frem til. Hans mange afhøringer i sommeren 1885 af de involverede aktører i den stærkt omtalte Fejøsag afslørede flere uheldige forhold. Det blev klart, at den lokale sognefoged, gårdejer Jens Poulsen, havde sin egen dagsorden og ville skaffe sognet af med de mest berygtede og udstødte kvinder. Stort set alle rygter om fattige kvinder stammede fra sognefogeden.

Desuden havde Freuchen fået assistance fra politiassistent Jørgen August Schmidt, der havde en fortid som hædret overbetjent i det københavnske opdagelsespoliti. Schmidt måtte indrømme over for Ingerslev, at han havde forfalsket en række afhøringsrapporter – især om Ane Christiansens tilståelse. Og distriktslægen N.C. Heerfordt (1840-1893) på Fejø havde overhovedet ikke undersøgt hende, men blot skrevet attest på, at hun havde født.

Ingerslev var dog systemets mand, og Fejøkommissionens primære opgave var at beskytte retsvæsenet mod bebrejdelser fra oppositionen i Venstre, der i 1880'erne konstant var klar med kraftig kritik af strafferetsplejen under godsejer J.B.S. Estrups (1825-1913) regeringer. I august 1885 afleverede Ingerslev sin hemmeligstemplede rapport til Justitsministeriet og konkluderede:

”Ligesom jeg allerede, ved inden min Ankomst til Fejø kritisk at gjenennemgaa Forhørene i de Sager, hvis fornyede Undersøgelser er overdraget Kom-

missionen, fik en bestemt Formodning om, at Birkedommer Freuchen næppe var ganske normal i aandelig Henseende, saaledes er denne min Formodning senere under mit Ophold paa Øen [...] bleven i Høj Grad bestyrket”.

Ingerslev begrundede i detaljer, hvorledes alle domme i de behandlede sager var baseret på Freuchens sygelige fantasi og kritisable forhørsmetoder. Ingerslev anbefalede, at birkedommer Freuchen skulle indlægges ”til Observation paa et Sindssygehospital”. Ingerslevs mål var at isolere problemet til en mentalt utilregnelig dommer, så selve systemet stod uberørt tilbage. Justitsministeriet havde ikke interesse i at give strafferetsplejens kritikere mere ammunition end højest nødvendigt.

Dommene for barnemord blev omstødt til frifindelse, og kvinderne kunne den 30. juli 1885 forlade Straffeanstalten på Christianshavn for at tage tilbage til øerne i Smålandshavet, hvor de dog ikke blev taget imod med åbne arme. En anonym mand fra Femø skrev i et læserbrev, at de ikke var ønskede på egnen, da de ikke befandt sig ”i de agtede Borgeres Kredse”. Frifindelse for anklager om barnemord ændrede ikke på billedet. Sognerådet på Femø nægtede Christiane fattighjælp, men det lykkedes Ane at få en ny tjenestepuds på Lolland.

Dagbladet *Politiken* konstaterede syrligt, at ingen fra systemet blev retsforfulgt. Det var i virkeligheden mentalerklæringen fra Østifternes Sindssygeanstalt, der reddede birkedommer Freuchen. Han blev afskediget i ”Naade og med Pension” i februar 1887, forlod sindssygeanstalten og rejste til København.

Den Sylow'ske ånd

Den 7. maj 1886 var Højesterets 11 dommere samlet

omkring det berømte hestekoformede bord på førstesalen i Bernsdorffs gamle palæ i Bredgade i København. Ved læsning af voteringsprotokollen kan man fornemme, at dommerne sad uroligt på de fint polstrede stole. De kunne ikke skjule et ubehag ved, at de skulle omstøde en Højesteretsdom. Højesteretsdommer Sophus Klein (1824-1900) udtalte:

”Sagen er højst uhyggelig og er en levende Illustration af, hvad en energisk Forhørsdommer er i Stand til, uden at han behøver at være gal – blot han har faaet et skjævt Blik på Sagen”.

Det var systemet, der var noget galt med. Et sørgeligt indblik i den kriminelle retsplejes forfatning, lød det fra andre dommere.

Dommens præmisser, som modsat den hemmelige votering kunne læses i *Højesteretstidende* kort tid efter domsafsigelsen, var imidlertid rensat for udsagn, der kunne hvirvle mere støv op i sagen. Her holdt Højesteret sig til den mest bekvemme forklaring – at dommer Freuchen var sindssyg.

I kølvandet på Fejøsagen blev flere lovforslag fremsat i Rigsdagen. Venstre foreslog juridisk bistand til sigtede personer under den kriminelle forundersøgelse. Det var nødvendigt, udtalte partiets ordfører, Emil Schjøttz (1848-1901):

”For Tiden synes Varetægtsfængsel kun at være et Tilstaaelsesmiddel [...] Selv om Forhørsdommeren i Virkeligheden har den bedste Vilie til at komme til Bunds i Sagen, kan det ikke undgaaes, at han, naar han i nogen Tid har arbeidet under det nuværende System, maa blive Systemets Tjener”.

Forslaget faldt til jorden, da det ville kræve et opgør med inkvisitionsprocessen, og det var der ikke

flertal for. Bedre held havde Højres forslag om en lappeløsning i form af erstatning for uforskyldt varetægtsfængsel. Rigsdagen vedtog en lov, der trådte i kraft i 1888. Hvis en person efter tiltalefrafald ved sagsanlæg kunne fremvise positivt modbevis på, at man uden tvivl var uskyldig, kunne der blive tale om erstatning for varetægtsarrest. Det kunne fx være, hvis en anden person blev afsløret som den reelt skyldige. Hvis ikke modbeviset kunne fremlægges i retten, faldt kravet bort, da man i princippet stadig kunne være skyldig. Tiltalefrafald på grund af manglende beviser var således ikke nok. I 1800-tallet var man som sigtet i en kriminalsag skyldig, indtil det modsatte var bevist. I dagens Danmark er det som bekendt omvendt.

I 1919 fastslog den nye retsplejelov, at man altid i princippet var berettiget til erstatning for uforskyldt varetægtsarrest, medmindre den offentlige anklagemyndighed kunne bevise, at der stadig eksisterede en teoretisk mulighed for skyld. Først da anerkendte strafferetsplejens regelsæt i princippet, at man er uskyldig, til det modsatte er bevist.

Man håbede trods alt fra lovgivernes side tilbage i 1888, at udsigten til erstatning ville gøre forhørsdommerne mere forsigtige med at benytte varetægtsfængsel. Omvendt påstod kritikere, at netop det modsatte skete. Forhørsdommerne kunne nemmere bruge varetægtsfængsel, da man ved tiltalefrafald altid kunne søge erstatning bagefter.

Især i diskussionen om Sylows brandkommissioner blev problemstillingen central. Nicolai Christian Sylow (1849-1913) var ud af en gammel juristfamilie fra Korsør. Han blev cand.jur. i 1873, og efter flere mislykkede forsøg på at få en karriere på Københavns Universitet slog han ind på embedsvejen, hvor han i 1884 blev udnævnt som assessor i Københavns Kriminal- og Politiret. Fra 1887 beklæd-

Når det rygtedes, at Sylows brandkommission kom til en egn, var man klar over, at massevis af anholdelser stod for døren. Mens den københavnske kommissionsdommer var ventet af de lokale politimyndigheder, kunne det skabe panik i lokalbefolkningen – som her vist i en satirisk tegning i *Blæksprutten*.

|| *Blæksprutten* 1895/
Det Kgl. Bibliotek

te han stillingen som byfoged i hjembyen Korsør. Justitsminister Nellesen benyttede dog i stor stil Sylow som beskikket kommissionsdommer i de brandsager, der krævede myndighedernes opmærksomhed i 1880'erne og 1890'erne. En epidemi af brande løb over danske landsogne i 1880'erne. Når mange ildebrande var påsatte, hænger det efter alt at dømme sammen med landbrugskrisen, der ramte i 1870'erne. Før andelsbevægelsen slog igennem i slutningen af 1800-tallet, havde det danske landbrug satset på korn. Men billigt importeret korn fra Ukraine og Amerika fik priserne til at falde drastisk fra midten af 1870'erne. Hårdt ramte husmænd og gårdmænd så det ofte som en sidste udvej at sætte ild på gården for at få udbetalt erstatning fra brandforsikringen.

Lokale brandforsikringskasser ønskede, at kommissionsdomstole blev nedsat. I anden halvdel af 1800-tallet blev der nedsat 26 brandkommissioner, heraf hele 18 i årene 1882-1896. I 11 var Sylow lederen. Sylow kom således til at efterforske 150 ildebrande i årene 1889-1896.

Det lykkedes Sylow at dømme 100 personer for brandstiftelse og/eller assurancesvig, hvor folk havde opgivet for høje tab til brandkassen. Sylows domfældelsesprocent var høj, og hans metode enkel. Han arresterede 'løs for fode', når han kom til en egn. Som oftest havde han sin tro væbner, den københavnske opdagelsesbetjent Valdemar Petersen (1843-1922), med sig. Uden at bekymre sig synderligt om Grundlovens forbud mod vilkårlig frihedsberøvelse arresterede Sylow ofte mistænkte familiemedlemmer. En lang række koner og døtre sad i varetægtsarrest i månedsvis, så der kunne presses tilståelser ud af deres mistænkte mænd og fædre. Men de fik til gengæld økonomisk erstatning – vel at mærke hvis manden tilstod. Adgang til erstatning kunne på denne måde bruges strategisk af Sylow.

Sylow havde stor succes i Nordjylland. I Kær Herred i Vendsyssel var der en stribe mistænkelige brande inden for få år i anden halvdel af 1880'erne. Den 8. maj 1889 ankom Sylow og Petersen til Aalborg. De skulle efterforske ikke færre end 27 brande. Sylow arresterede 54 mistænkte – og for halvdelens vedkommende tilmed deres hustruer. Inden sommeren var omme, havde Sylow fået 22 tilståelser om forsætlig brandstiftelse, og selv Venstrebladet *Aalborg Amtstidende* måtte medgive, at Sylow havde gavnet retstilstanden i området. Nok boede vendelboerne nord for lov og ret, som det hed sig, "men dog ikke *uden* for Lov og Ret". Regeringen bakkede Sylows arbejde op. I 1896 diskuterede Folketinget nye finanslovsbevillinger til Sylows kommissioner. Justitsminister Nellemann understregede, at Sylow havde opklaret mange brandstiftelser, hvor især lokale gensidige brandkasser ellers ville have stået tilbage med store tab, som skulle betales af egnens husmænd og bønder.

Alligevel blev Sylows eftermæle alvorligt plettet.

Det skyldes hans og Valdemar Petersens metoder. Den nærmest uhæmmede brug af varetægt var omstridt, og det kunne heller ikke undgås, at uskyldige kom i klemme.

Den 21. december 1893 brændte en gård ned i Mullerød på det sydvestlige Fyn. Gården tilhørte en 58-årig møllerenke, madam Frandsen. Det var kendt på egnen, at hun var dårlig til pengesager, og at hun var økonomisk presset. Hendes 22-årige søn, Jens Adolf Frandsen, blev anholdt og mistænkt for ildspåsættelse, men efter et par uger måtte man lade ham gå. Hans benægtelser virkede oprigtige, og mistanken mod familien forsvandt – for en stund. I 1895 blev Sylow kaldt til egnen for at efterforske brande, og her faldt Sylow over sagen fra Mullerød.

Jens Adolf Frandsen blev på ny arresteret. Det samme gjorde hans moder. I arresten gik Valdemar Petersen hårdt til ham:

”Du er en stor Slyngel over for din gamle Moder, at du vil blive ved med at holde hende her, du tager jo Livet af hende. Saa snart at du nu vil sige ja til at du har gjort det, skal din gamle Moder komme ud med det samme”.

Valdemar Petersen truede med at sende Jens til Stokhuset i København, hvis ikke han tilstod. Derovre kunne han så sidde ”til der gror Mos paa din Ryg”, som Petersen formulerede det. Både Brand-Valdemar, som han blev kaldt, og den lokale betjent Andersen lagde hårdt pres på Jens Adolf. Efter 35 dage i arresten lød det:

”Hør, vil du nu bekende? Har du nogensinde faaet Rotting?” Paa Svaret nej, fortsætter Hr. Petersen: ”Saa skal jeg sørge for, at du faar saa mange, at du ikke kan gaa, og nu har du jo igen set ud ad Vinduet,

og der skal komme Rapport op til Hr. Sylow, og jeg skal sørge for, at du faar dine Rottingslag. Men vil du bekende, skal du ingen faa".

Hr. Andersen tog fat i mig og spurgte, hvad Meningen var om jeg ikke vilde bekende, og begyndte at slaa løs paa mig. Jeg fik et Slag for Brystet, saa jeg faldt tilbage paa Kakkelovnen. Da smed Hr. Petersen et par Haandjern hen ad Bordet og befalede Hr. Andersen at give mig dem paa. Da Haandjernene blev spændt paa, var de for smaa, i det den ene skar Hul paa mit venstre Haandledd".

Til sidst faldt Jens Adolf på knæ og bad dem stoppe, så skulle han nok tilstå. Sylow idømte ham to års

**Nicolai Sylows
opdagelsesbetjent,
Valdemar Petersen,
var berygtet for sine
metoder. Han gik ikke
af vejen for at prygle
arrestanter eller
vække dem med larm
og spektakel midt om
natten.**

|| Det Kgl. Bibliotek

forbedringshusarbejde. Moren blev løsladt og fik en erstatning på 120 kr.

Efter endt afsoning skrev Jens Adolf Frandsen et brev til politiker og højesteretssagfører Svend Høgsbro (1855-1910), der var kendt som en ivrig kritiker af Sylows metoder. Høgsbro spurgte Valdemar Petersen og betjent Andersen, men de nægtede alt, og justitsministeren afviste sagen.

Men et par år senere skete der noget, der pludselig stillede Jens Adolf Frandsens udlægning i et ganske anderledes og troværdigt lys. Madam Frandsen lå i februar 1900 dødssyg af kræft hos sin svigersøn i Tommerup og ønskede at lette sit hjerte. Den lokale herredsfoged forhørte moren, der tilstod, at hun i afmagt over den elendige økonomi havde påsat branden tilbage i 1893.

Brandsagen fra Mullerød var på forsiden af alle aviser i marts 1900. Der var pres på ministeren for at genoptage sagen ved Højesteret. Det var jo sket i Fejøsagen, og denne gang var der i højere grad tale om positivt bevis på en forkert dom. Men Jens Adolf Frandsen lå med fremskreden tuberkulose på St. Josefs Hospital i København. Før hans navn blev renset ved en domstol, afgik han ved døden den 8. juni 1900, hvilket Justitsministeriet gav som begrundelse for at afvise sagen.

Metoden med at arrestere koner, børn eller andre familiemedlemmer var udbredt, og udsigten til erstatning kunne til en vis grad dæmpe kritikken. Men nogle gange gik det grueligt galt. Husmand Poul Madsens historie er tragisk.

Den 2. oktober 1897 nedbrændte en gammel rønne i Hammer Bakker nord for Aalborg. Ejeren havde ingen idé om, hvordan branden opstod, men herredsfoged Andersen fra Kær Herred mistænkte en 17-årig tjenestekarl, Jørgen Jensen, der tjente på en gård i nærheden. Han argumenterede imidlertid

godt for sin sag og pegede på en anden mand, som han havde set i nærheden af rønnen samme dag, som den brændte. Det var husmand Poul Chr. Madsen, en enfoldig og lidt sær mand, der boede med sin kone, Stine, og deres børn på et husmandssted i Hammer Bakker. Ved anholdelsen gjorde Poul Madsen et så forvirret indtryk, at herredsfogeden var overbevist om hans skyld. Han blev sat i arrest- og tinghuset i Nørresundby, men nægtede. Stine og en 13-årig datter blev varetægtsfængslet kort tid efter. Med sig til Nørresundby havde Stine parrets tre måneder gamle datter, Ane. Da Poul Madsen stadig ikke ville tilstå, befalede herredsfogeden, at den spæde datter skulle tages fra moderen. Kun for at amme blev barnet bragt ind i fængselscellen to gange i døgnet. Det svækkede barnet kraftigt, og den lille pige døde en uges tid senere. En nedbrudt Stine blev løsladt, så hun kunne begrave sin datter fra Hammer Kirke i Vodskov. Herefter måtte Stine gå de 12 kilometer tilbage til arresten i Nørresundby til fortsat varetægtsarrest.

Poul bukkede under og tilstod i januar 1898, hvorefter Stine blev løsladt. Straffen ved Kær Herreds ekstraret lød på 4 gange 5 dage på vand og brød.

Tre år senere, i januar 1901, gjorde politiet en overraskende opdagelse i en banal tyverisag. Jørgen Jensen, der i sin tid angav Poul Madsen, var i mellemtiden blevet slagtersvend i Nørresundby. Under forhør om en falsk tyverianmeldelse indrømmede han pludselig, at han havde stukket ild på huset i Hammer Bakker. Han forklarede, at han havde peget på Poul Madsen, fordi "han ikke kunne lide ham".

Aalborg Amtstidende spurgte i marts 1901 Poul Madsen, hvorfor han havde tilstået tre år tidligere: "Ja, de sagde jo, at saa blev Konen fri og hun var saa gruelig simpel, det vidste jeg; det har hun været lige

Husmand Poul Madsen boede med hustruen Stine og børn i huset til venstre på dette maleri af kunstmaler William Jessen (1898-1977) fra 1938. Jessen havde kort forinden mødt Stine i et fattigt hyrdehus i Vodskov og hørt om det gamle drama i Hammer Bakker.

|| Venligst udlånt af billedets nuværende ejer

siden vort næstældste Barns Fødsel. Og saa for at faa en Ende på Sagen”.

Ved Overretten i Viborg fik husmandsparret en erstatning på 1.000 kr. for uforskyldt varetægtsarrest og udstået dom. Sagen blev bragt op i Folketinget, hvor socialdemokraten Frederik Borgbjerg (1866-1936) omtalte den som en af mange retsskandaler.

Magtens logik

Justitsminister Johannes Nellemann havde en fortid som juraprofessor. I 1868 skrev han om kommissionsdomstole, at de var på kant med retsstatens principper:

”[...] da en Kommissions Nedsættelse unddrager Sagen fra dens lovbestemte Forum, har dette Institut sine store Betænkeligheder, især naar, som hos os, Regeringen har en ikke nærmere begrænset Myndighed”.

Professor Nellemann kunne dog berolige sine læsere med, at danske regeringer siden Grundlovens vedtagelse ikke havde set eksempler på brug af

kommissionsdomstole til at ramme politiske modstandere. Justitsminister Nellemann kunne dog ikke selv stå for fristelsen, da forfatningskampen rasede i 1880'erne.

Venstre havde siden 1872 haft flertal i Folketinget og hævdede, at en regering ikke kan have et flertal imod sig. Princippet kaldes parlamentarisme. Højre, der dominerede Landstinget, hævdede derimod, at der ikke stod noget om parlamentarisme i Grundloven. Det var alene kongen, der udnævnte og afskedigede sine ministre. Indtil 1901 udpegede den stærkt konservative Christian 9. (1818-1906) udelukkende ministre fra godsejernes Højre til stor forbitrelse for bøndernes Venstre. Forfatningskampen fik betydning for diskussionen om en retsreform. Justitsminister Nellemann havde et lovforslag klar i 1880, men Venstres politiske ledere slog fast i 1881, at retsreformen var omfattet af visnepolitikken, der gik ud på at stemme imod al væsentlig lovgivning fra ministeriet Estrup. Venstre havde derfor selv en andel i, at det trak ud med reformer på retsområdet.

I april 1885 spidsede forfatningskonflikten for alvor til. Estrups regering udstedte en provisorisk, foreløbig, finanslov uden om Folketinget i protest mod Venstres krav om parlamentarisme. Desuden blev der fra Justitsministeriet den 1. april udstedt et cirkulære, der påbød det lokale politi at overvåge Venstres politiske møder.

Den 16. juni 1885 skulle Venstres leder, Christen Berg (1829-1891), tale på markedspladsen i Holstenbro foran ca. 3.000 mennesker. Den lokale borgmester, der også var politimester, Vilhelm Borup (1837-1924), tog plads på tribunen. Men Berg gav udtryk for, at han ikke ville tale, så længe Borup var der. Man kunne til nød acceptere, at politiet overvågede møderne på afstand, det havde de gjort andre steder, men de havde ikke noget at gøre på selve tribu-

nen. Borup nægtede at forlade sin plads. Da Berg rejste sig og gav indtryk af at ville forlade tribunen, greb lokale Venstrefolk ind. Gårdejerne Thomas Nielsen og Peder Noes tog fat i Borup og eskorterede ham roligt ned fra tribunen. Berg bifaldt handlingen og holdt sin tale.

Tidens stærkt partipolitiske aviser var ikke i tvivl om, hvordan optrinnet skulle vurderes. Den konservative *Holstebro Avis* var forarget over Venstres "hensynsløse og brutale Adfærd". *Fredriksborg Amts Avis* mente derimod, at Borups tilstedeværelse var et angreb på talerstolens frihed. Anvendelsen af magt var dog heller ikke værre, end at Borup selv gik ned ad trappen.

Spørgsmålet var nu, hvilken rolle Berg havde. Noes og Nielsens handling var åbenlys, og de ville med stor sandsynlighed blive dømt for overgreb mod embedsmand i funktion (straffelovens § 98). Men var Christen Berg medskyldig ved passivt at opfordre til de to gårdejeres handling og bagefter bakke den op?

Borup var også byfoged og forhørsdommer i Holstebro, men som sagen stod, kunne han selvfølgelig ikke føre sagen. Byfoged Harry Lund fra Lemvig blev udpeget som sættestemmer. Han kom dog ikke langt, da Justitsministeriet den 25. juni nedsatte en kommissionsdomstol under ledelse af assessor Johannes Ipsen (1843-1910) fra København.

Borup udtrykte allerede dagen efter, den 17. juni, at optrinnet havde været uden det store drama. Berg havde ganske vist ytret mishag over politiets tilstedeværelse, men ellers var Berg helt uden for sagen. Det var alene en handling foretaget af den lokale vælgerforenings bestyrelse. To andre betjente mente ligeledes, at det var en fælles beslutning, truffet af vælgerforeningens bestyrelse, der lå til grund for handlingen mod Borup. En betjent Andersen tol-

kede det som "Udførelsen af en fattet fælles Beslutning fra Bestyrelsens Side". Arrestforvarer Nielsen, betjent Andersen og Borup gav stort set enslydende beretninger, som på ingen måde gav udtryk for, at Berg havde spillet en rolle.

Den 25. juni greb justitsminister Nellemann ind og stoppede undersøgelsen, der egentlig blot afspejlede et anstrengt forhold mellem vælgerforeningen og politimesteren i Holstebro. Lunds undersøgelse havde ikke givet anledning til at pege på Berg. Og Noes og Nielsen havde tilstået. Sagen var soleklar.

For kommissionsdomstolen handlede det derimod om at få placeret et ansvar på Berg som anstifter af indgrebet over for Borup. Højres ledelse indså, at følelsen hos Berg havde været stærkere end forstanden. En af Højres ledende politikere, Lars Dinesen (1838-1915), skrev et par dage efter optrinet om Berg, at "han er ubestridelig Danmarks største Klodrian". En anden ledende Venstrepolitiker, Frede Bojsen (1841-1926), beklagede i sine erindringer, at Berg ikke havde forstået at beskytte sig mod de angreb, som Højre ville sætte ind.

For kommissionsdomstolen fortalte politimester Borup en helt ny historie. Nu var det ikke vælgerforeningens bestyrelse, der havde truffet beslutningen. Noes og Nielsen handlede efter pres fra Berg, der ville have dem til at fjerne politimesteren med magt. Betjent Andersen og arrestforvarer Nielsen fulgte trop. En kommissionsdomstol blev af politikeren Nellemann brugt præcis på den måde, som juristen Nellemann havde advaret imod. I kommissoriet blev domstolen begrundet med, at det kunne være nødvendigt med afhøringer af folk fra forskellige jurisdiktioner. Reelt set handlede det om forfølgelse af en politisk modstander. Især Borups nye forklaring var belastende for Berg.

Kommissionsdomstolen idømte Berg seks må-

neders fængsel. Over ni tættrykte sider i *Ugeskrift for Retsvæsen* kunne man læse om præmisserne, uden at det fremgik, at politiets forklaringer var drejet 180 grader undervejs. Kommissionsdomstolens forhørsrapporter var hemmeligstemplede. Med kommissionsdomme var der direkte appeladgang til Højesteret. I januar 1886 voterede Højesteret. Her viste det sig, at et stort mindretal på seks medlemmer ønskede at frifinde Berg. Det er værd at bemærke, at en af dem var den aktive højrepolitiker Christian Rimestad (1830-1894). Rimestad mente, at Berg havde udvist en "dadelværdig" optræden, men dog ikke udført en strafbar handling. Med blot en stemmes flertal fik Nellemann sin politisk motiverede dom gennem Højesteret.

Forfatter og jurist Erik Henriksen (1865-1917) skrev i 1900 i tidsskriftet *Tilskueren* om strafferetsplejens inkvisitoriske princip, at "det idealt set er Lynchjustits". Det var stærke ord, men Henriksen var ikke for ingenting en af sin tids mest indædte kritikere af tidens straffeprocess.

Omvendt lød det fra systemets folk, at inkvisitionsprincippet var den mest effektive måde at fange forbrydere på. Fx lød det fra fuldmægtig F. Zahlmann (1864-1957) fra Københavns Amts Søndre Birk, at inkvisition appellerede til patriarkalsk autoritet, som især forbrydere fra almueklassen kendte. Den gamle indgroede pligtfølelse til at sige sandheden ville derimod let forsvinde, hvis anklagede "ikke som før ere Objekter for Forhøret, men Anklagemyndighedens "Ærede Modpart"". En anden type argumentation finder vi hos jurist og forfatter Otto Rung (1874-1945), der var kriminalretsassessor i Københavns Kriminal- og Politiret. Han skrev i sine erindringer:

"Som jeg tidligere har omtalt, var der i de Aar i Ho-

vedstadens Underverden Eksistenser af en utrolig raa Brutalitet, navnlig Voldsmænd, der gjorde Byens yderste Kvarterer til en Art Whitechapel. Det var særligt Bander, der holdt til i Lersøens Pilekrat eller i Brøndstrædekvarterets Huler. Skallesmækkerne truede fredsommelige Vandrere, og Brandstiftelser gik som en Epidemi over Landsognene, indtil den frygtede Forhørsdommer Sylows Kommission tog fat. Og det var ganske uomgængeligt, at faste Hænder i vor Retspleje og i vort Politi satte sig i Respekt [...]".

Respekt havde forbrydere kun for prygl, skarpe forhør, lang tids varetægtsarrest og en tur i de berygtede skabe. En dag i skabet ved vintertid iført en drivvåd spændetrøje kunne få mange hærdede typer til at tilstå.

Der var også et helt grundlæggende problem. Hvis forhørsdommere ikke længere kunne inkvirere uden modpart og heller ikke kunne sætte mistænkte på bekendelse i form af langstrakt varetægtsarrest, hvordan skulle man så i det hele taget få forbrydere til at tilstå? I hænderne på den rette mand, den rette dommer, var inkvisitionsprincippet langt at foretrække, mente systemets fortalere.

Var retsplejen blot et håndværk, der gjorde det muligt at sikre respekt for lov og orden, eller var retsplejen et demokratisk ideal? Hvordan skal man afveje mål og midler over for hinanden? Det var de spørgsmål, der blev stillet, som det 19. århundrede gik på hæld. Men det var nok de færreste, der kunne forestille sig, at en sag om noget sølvtøj, en strudsefjer og nogle håndører skulle rejse en sand folkestemning bag kravet om en retsreform.

Tjenestepige i Højesteret

Kl. 10 om aftenen den 19. juni 1899 ankom herre-

ekviperingshandler H.V. Fisker til politistationen på Nørrebro med sin 20-årige tjenestepige Alma Bondesen. Siden den 15. maj havde familien, som borgerskabet havde for vane, boet i sommerboligen i Klampenborg. Flere gange i løbet af sommeren havde Alma været i byen og i lejligheden, som hun havde nøgle til.

Da hr. og fru Fisker en dag midt på sommeren selv var i lejligheden, opdagede de, at der var stjålet sølvtøj, en strudsefjer og et silkehalsbind. Da der ikke var tegn på, at døren til lejligheden i Købmagergade var brudt op med magt, mistænkte hr. Fisker straks Alma for tyveriet.

Alma kom fra en indremissionsk og fattig familie på Lolland. Året før var hun kommet til København, hvor hendes bror Carl var snedker. Fra tidligere tjenestesteder på Lolland havde hun det bedste skudsmål, man kunne tænke sig. Hun blev beskrevet som ydmyg, dygtig til sit arbejde og pligtopfyldende. Hun kom i hus hos familien Fisker, som havde været tilfreds med hende – lige indtil den dag i juni 1899.

Alma nægtede at have noget med tyveriet at gøre, men på Fiskers forlangende blev hun arresteret samme aften. Den 21. juni blev hun fremstillet i Københavns Kriminal- og Politirets 2. kriminalkammer under forsæde af assessor Olaf Finsen (1861-1920). Da Alma nægtede at have noget med tyveriet at gøre, blev hun varetægtsfængslet og sendt til kvindefængslet på Christianshavn.

Politiet undersøgte pigens gemmer, men fandt intet mistænkeligt. Der var ingen beviser i sagen, så en tilståelse var den eneste måde, hvorpå Finsen kunne få Alma dømt. Gang på gang blev hun hentet fra kvindefængslet til forhør på Domhuset på Nytorv, hvor hun fortsat nægtede sig skyldig. En tydelig irriteret Finsen noterede i forhørsprotokollen den 10. juli 1899:

”Hun blev navnlig foreholdt, at det maa anses for aldeles givet, at hun og ingen anden har begaaet disse Tyverier, men hun benægter desuagtet haardnakket, at hun er skyldig”.

Finsen måtte til sidst opgive at få en tilståelse. Men det lykkedes ham alligevel at få hende dømt for noget helt andet. Under sagen kom det frem, at Alma få dage før sin arrestation havde haft et ærinde for Fisker. Ved den lejlighed medbragte hun en kjole, som Fiskers anden tjenestepige, Elise Andersen, havde bedt Alma tage med til en farver i byen. Alma fik 3 kr. til farvningen. Da hun opdagede, at farveren havde lukket, opsøgte hun sin bror Carl, der lovede

**Kvindelige fanger på gårdtur! I 1870 blev Christianshavns Straffeanstalt opført på den grund, hvor tidligere Tugt- Rasp- og Forbedringshuset havde ligget. Frem til 1928 fungerede anstalten som landets kvindefængsel. I dag ligger Lagkagehuset på grunden ved Christianshavns Torv.
|| Peter Elfelt/Det Kgl. Bibliotek**

at aflevere kjolen dagen efter. Men de 3 kr. glemte hun at give Carl, og da hun få dage senere blev arresteret, havde hun ikke længere mulighed for at betale pengene tilbage. Elise fik alligevel farvet sin kjole og betalte Carl de tre kr.

Ikke desto mindre fik Finsen dømt Alma for "svigagtig" tilegnelse af de omtalte penge. Altså bedrageri efter straffelovens § 253. En fortunlet Alma, der var udmattet efter tre måneders vare-tægtsarrest, svarede ja til anklagen. Finsen havde sin tilståelse. Derfor blev hun idømt fem dage på vand og brød. Men Finsen havde endnu et es i ærmet. Normalt skulle den endelige domfældelse ske i et kollegium af den undersøgende forhørsdommer og fire andre dommere fra Københavns Kriminal- og Politiret. Der kunne derfor gå noget tid, inden de øvrige dommere havde sat sig grundigt ind i protokollen. Men i bagatelsager var det muligt at foretage en hurtig domfældelse ved mundtlig votering. Finsen spurgte derfor Alma, om hun ville have dommen med det samme, og hun samtykkede.

På den måde blev sagen afklaret ved mundtlig votering mellem Finsen og fire meddommere umiddelbart efter sidste afhøring. Finsen fremlagde sagen mundtligt, og de fire meddommere fik ikke lejlighed til at gennemlæse forhørsprotokollen. Finsen havde den fulde kontrol. Det stod ellers i protokollen, at Elise Andersen den 5. september 1899 havde været til forhør. Hun afviste at rette en bedragerianklage mod Alma.

Efter den korte afsoning blev Alma løsladt den 26. september 1899 – som en dømt forbryder. Finsen kunne ånde lettet op. Da hun skulle betale sagens omkostninger, havde hun ikke råd til at blive i København og havde ikke andet valg end at flytte tilbage til forældrene på Lolland.

Den 23-årige Ida Hasselberg var modsat Alma en

rigtig tyv. Hun tog jævnligt på tog med sin bror, og i forsommeren 1899 havde de ved hjælp af en såkaldt tyvenøgle fået adgang til en lejlighed i Købmagergade, hvor de vidste, at herskabet lå på landet. Broren holdt vagt, mens Ida lirkede døren op.

Sølvtøjet pantsatte de på Det Kgl. Assistenshus på Gammel Strand, men Ida beholdt selv strudsefjeren og silkehalsbindet. Begge dele, og senere sølv-tøjet, blev fundet af politiet, da politiet ransagede hendes lejlighed.

Alma Bondesens sag stod nu i et helt andet lys. Assessor Finsen reagerede hurtigt, og efter forhandling med Justitsministeriet blev det aftalt, at Alma skulle have 500 kr. i erstatning efter lov om uforskyldt varetægtsarrest. Det var mere end to gange årsløn for en tjenestepige i København og langt mere, end der blev givet i andre tilsvarende sager. Men sagen skulle dysses ned. Alma Bondesen mødte op på Domhuset og modtog pengene, og det blev ret beset heller ikke hende, der gjorde, at sagen eksploderede i offentligheden. Alma ville egentlig bare være i fred.

Men en dag i juni måned 1900 mødte to mænd tilfældigt hinanden i Københavns Athlet-Klub. Den ene var Carl Bondesen og den anden journalist Norman Bryn (1852-1941) fra *Social-Demokraten*. Carl klagede over behandlingen af søsteren under sagen. Bryn var med det samme klar over, at det var lige den sag, Socialdemokratiet havde brug for i kampen mod Højre, der stadig ikke satte gang i reformer af retsvæsenet.

Den 5. juli 1900 startede Frederik Borgbjerg, journalist ved *Social-Demokraten* og medlem af Folketinget, en artikelserie, der fældede Finsen, bragte Alma Bondesens sag i Højesteret og førte til en næse til justitsministeren i Folketinget. Under overskrifter som "En ung Pige uskyldig arresteret i

3 Maaneder” udkom *Social-Demokraten* hele måneden med skarpe artikler, der udstillede Finsens helt særlige jura.

Olaf Finsen indrømmede i et avisinterview, at han ikke ville have søgt Alma dømt for bedrageri, hvis han ikke havde været overbevist om hendes skyld i tyveriet. Det var før spindoktorers tid. Udtalelsen gjorde bare sagen endnu værre og fik *Politiken* til at skrive om den skandaliserede assessor:

”Hans Dommergerning er som Sværdet Tyrfing: én Gang draget kræver det Blod”.

Her er avisen inde på et centralt kritikpunkt. Nok var tilståelsen ’bevisernes konge’ men lige så afgørende for inkvisitionsprincippet var, som juristen Gunnar Glarbo (1879-1922) har udtrykt det, at ”Dommeren fældes, når en Skyldig frikendes”. Frygten for, at en skyldig går fri, er for inkvisitionsdommeren langt større end frygten for at dømme en uskyldig. Inkvisitionsprincippet stillede store krav til dommerens egenskaber, men det faldt også tilbage på hans omdømme, hvis han ikke fik sine tilståelser hjem. Med andre ord: Alma skulle dømmes for et eller andet.

Finsen var færdig ved kriminalretten. Den 18. juli anmodede han Justitsministeriet om, at sagen mod Alma Bondesen måtte blive prøvet ved Højesteret. Det var højst usædvanligt, at en forhørsdommer på eget initiativ tog dette skridt. Men omvendt var presset temmelig stort, og ingen konservative aviser kunne svinge sig op til et forsvar for Finsen.

Den 25. juli var der møde på etablissementet Vodrofslund på Frederiksberg. Allerede timer før mødets start vandrede store skarer af mennesker ad Vodrofsvej langs Skt. Jørgens Sø for at nå frem. Det havde regnet voldsomt i løbet af dagen, men so-

len var kommet frem, og haven ved Vodrofslund var tætpakket, da socialdemokraternes møde begyndte. Aviserne, og ikke kun de socialdemokratiske, rapporterede om over 10.000 mennesker.

Da tæppet blev trukket fra på den lille scene, brød befolkningen ud i jubel. Midt på scenen sad Alma Bondesen, flankeret af Frederik Borgbjerg og Socialdemokratiets formand, P. Knudsen (1848-1910). Borgbjerg holdt tale, og under forsamlingens stærke bifald krævede han offentlighed og mundtlighed i strafferetsplejen, begrænsning af varetægtsarrest, juridisk forsvar og nævningeting. Det var de gamle paroler, som også Hother Hage havde fremført et halvt århundrede tidligere, men denne gang var det med en ganske anderledes klangbund. Kampen for en retsreform fik stigende folkelig opmærksomhed og opbakning.

Samtidig med *Social-Demokratens* kampagne gjorde skuespillet *En Tilstaaelse* stor lykke på Dagmarteatret i København. Det spillede for fulde huse hele marts måned, og stykket blev senere opført med samme succes i provinsen. Stykkets ophavsmand var jurist og kriminalforfatter Palle Rosenkrantz (1867-1941). I forordet skrev han, at skuespillet var en komedie, men ment som en alvorlig kritik af retssystemet og især den gældende strafferetspleje.

Hovedpersonen i *En Tilstaaelse* er hr. Reinholdt, der er bankkasserer i en mindre provinsby. I sin iver efter at blive rig ruineres han imidlertid af fejlslagne spekulationer, og bankens bestyrelse tvinger ham til at tage sin afsked. Kort efter konstateres det, at der mangler 50.000 kr. i bankens kasse. Mistanken rettes omgående mod Reinholdt. Reinholdt arresteres, men nægter tyveri. Byfoged Wandel tror ham ikke og holder ham varetægtsfængslet i adskillige måneder, hvor Reinholdt med

I 1901 blev tjenestepigen Alma Bondesen foreviget i *Social-Demokraternes* redaktionslokale. På fotoet ses en række af arbejderbevægelsens ledende skikkelser, blandt andre Frederik Borgbjerg, der står nr. 3 fra venstre. Alma sidder som ene kvinde i en sort kjole omtrent midt i billedet.

|| Arbejdermuseet

jævne mellemrum underkastes lange forhør. Samtidig påvirkes han af opdagelsesbetjent Jensen, der fortæller Reinholdt en række løgne – blandt andet at Reinholdts hustru har en elsker. Psykisk nedbrudt tilstår Reinholdt til sidst tyveriet, og sagen optages til dom. I mellemtiden viser det sig dog, at en af Reinholdts forretningsforbindelser, købmand Bruun, er den virkelig skyldige, og han tilstår tyveriet. Højesteret frifinder Reinholdt, og Rosenkrantz' grundlæggende pointe i skuespillet er, at den skammelige behandling af Reinholdt alene kan finde sted i kraft af en antikveret enevældig strafferetspleje.

Stykket vakte stor opsigt og blev diskuteret i bladene. Konservative aviser mente, det var et middelmådigt stykke med en lidt for fantasifuld og i grunden karikeret fremstilling af det danske retsvæsen. Andre blade mente, at stykket var fremragende, både som drama og som en klar og præcis anklage mod retssystemet.

I Københavns Kriminal- og Politiret sad krimi-

nalassessor C.E. Cold og læste om Dagmar-teatrets seneste populære stykke. Han greb pennen og gik til modangreb på Rosenkrantz. Cold hæftede sig ved stykkets grundpræmis, nemlig at en uskyldig mand skulle kunne tvinges til at aflægge tilståelse. Ifølge Cold var det helt urealistisk, at samme Reinholdt ovenikøbet leverede lange og detaljerede beskrivelser af, hvordan han skulle have stjålet pengene.

Diskussionen endte i *Politiken* i december 1900. Her skrev Rosenkrantz om inspirationen til det omtalte skuespil og bragte Fejøsagen frem. Rosenkrantz hævdede, at der netop i Fejøsagen var et virkeligt fortilfælde af tilståelser af en karakter lige så utrolig, som Cold mente, at Reinholdts var. Virkeligheden *havde* rent faktisk overgået fantasien.

Tilbage til Højesterets behandling af Alma Bondesens sag i februar 1901. De fire dages gennemgang af sagen blev fulgt nøje i offentligheden, men udfaldet var kendt på forhånd. Alma Bondesen blev frikendt og tilkendt yderligere 500 kr. i erstatning.

Almas sag fik et efterspil i Rigsdagen i marts 1901. I en to dage lang debat om en retsreform fik Frederik Borgbjerg et flertal i Folketinget til at vedtage en misbilligelse af justitsminister Carl Goos for ikke at have sat skub i en retsreform, selv om et ekspertudvalg, proceskommissionen, allerede i 1899 havde fremlagt et lovforslag, der indeholdt en betydelig modernisering. Under forhandlingerne kunne Borgbjerg fremdrage en sag, som var ekstra pinlig for partiet Højre. En ung tjenestepige ved navn Nelly Andersen havde opsøgt Borgbjerg. Nelly var tidligere tjenestepige hos selveste justitsminister Johannes Nellemann i midten af 1890'erne. Hun havde været varetægtsfængslet – mistænkt for at have stjålet en fodpose, en guldkæde og en syltetøjsske i sølv. I 53 dage sad hun i Straffeanstalten på Christianshavn. Hendes dommer var såmænd førnævnte

C.E. Cold, der netop var blevet ansat i Københavns Kriminal- og Politiret efter en tid som fuldmægtig i Justitsministeriet – under minister Nellemann.

Men Cold måtte lade hende gå. Guld kæden fandt fru Nellemann i lommen på en af sine egne kjoler, fodposen blev fundet på loftet, og syltetøjsskeen blev fundet på bunden af en syltetøjskrukke. Nelly fik 50 kr. i erstatning.

Hele debatten om en retsreform var belastende for Højre, og ved folketingsvalget i april 1901 led partiet et katastrofalt nederlag og blev reduceret til blot 8 mandater i Folketinget – en halvering af mandater i forhold til valget i 1898. Forårets store afsløringer af retsskandaler – Mullerødsagen ramte avisforsiderne samtidig med Almas sag – var sikkert ikke uden betydning.

Mod slutningen af 1800-tallet meldte flere sygdomstegn sig. Sager om falske protokoltilførsler, ensidige dommere, ulovlig brug af varetægtsarrest og uskyldigt dømte fandt vej til avisspalterne. Kampen for en retsreform var blevet en folkesag, der blev båret frem af arbejderbevægelsen.

Brugen af kommissionsdomstole blev ikke mindre efter 1849. Tværtimod ses en markant stigning. Ca. halvdelen af alle registrerede kommissionsdomstole siden 1683 findes for årene 1845-1919. Langt de fleste skulle assistere det lokale politi i komplicerede sager. Først i 1911 får vi et reelt landsdækkende kriminalpoliti, der skulle afløse kommissionsdomstolene. En stor reform var på trapperne, og der var politisk flertal for endelig at realisere en adskillelse af forvaltning og retspleje. Et ekspertudvalg havde i 1899 vurderet, at kommissionsdomstole stred mod ”almindelige anerkendte grundsætninger”.

Juristen Otto Rung oplevede den gamle retsplejes sidste år, og hans indtryk gav stof til adskillige kriminalromaner. I romanen *En Pige og to Spejle*

(1936) findes en beskrivelse af tiden under inkvisitionsprincippet. Den er næppe langt fra virkeligheden:

”Jura er nu en Gang et Tornerose-Slot, en mægtig Arkitektur midt i et Tjørnekrat. Indenfor sover Samfundet de Retfærdiges Søvn. Tornene er vendt mod dets Stedbørn, der er holdt ude. Men lad os ikke raabe for højt om den Ting, ellers vækker vi Menneskeheden, der helst vil slumre sødt med al Følsomhed kapslet ind i Dagens Rutine!”

Strafferetsplejens inkvisitionsprincip var et juridisk parallelsamfund i retsvæsenet, hvor specielle regler var gældende. Domhusets tykke vægge på Nytorv var borgerskabets sikre bastion mod den københavnske underverden. Forhørsdommerne stod på skansen og sikrede, at bedsteborgerne kunne sove trygt. Men alt for meget behøvede den almindelige borger ikke vide om systemet. Det var der en grund til.

Inkvisitionen var et værn nedad, som man ikke følte et udpræget behov for at udfordre og for alvor sætte spørgsmålstejn ved, før det blev en politisk sag for socialdemokraterne. Alt for længe havde systemet været for trygt ved sine inkvisitionsdomme. Men assessor Olaf Finsens svindel, der ikke kunne undskyldes med sindssygdom som i Freuchens tilfælde, var pinlig for alle retsvæsenets instanser. Finsen blev i øvrigt gemt af vejen som borgmester i Nykøbing Falster.

En buste af den sene enevældes største jurist, A.S. Ørsted, prydede indgangen til Vestre Landsret i Viborg, indtil retten flyttede i ny bygning i 2014. Hans indflydelse i dansk retshistorie er markant, men hans forsvar for en regerings ret til at nedsætte særlige kommissionsdomstole i 1849 var med til at udskyde en moderne retsreform, der først kom 70 år efter Grundloven.
|| Jan Hjortshøj/Ritzau Scanpix

Den store retsreform

Kløpulver, prygl og spændetroje

Juristen Erland Tybjerg (1863-1925) skrev opslaget om inkvisitionsproces i *Salmonsens Konversationsleksikon* i 1922: ”Den rene Inkvisitionsproces var [...] begyndt som en Idyl, men endte som en Tragedie”. Forhørsdommere fejrede triumfer ved at optrevle fattigbanderne i 1840’erne og 1850’erne. Men modsat andre dommere, der så nostalgisk på den gamle tid, var Tybjerg ganske usentimental. Under indtryk af den barske politiske forfatningskamp havde strafferetsplejen og inkvisitionsprincippet udviklet en syg kultur i retsvæsenet. Tybjerg vidste, hvad han snakkede om. Han havde i mange år været assessor i Københavns Kriminal- og Politiret og var som 26-årig og nyansat blandt de dommere, der havde idømt Alma Bondesen straf på vand og brød for et bedrageri, hun ikke havde begået. Man kan dog i litteraturen støde på gamle dommere, der forsøgte at bagatellisere problemerne med den gamle retspleje. Fx Gottlieb Andreas Jensen (1838-1921), der virkede som kommissionsdommer i 1880’erne. I tiden omkring den nye retsreform skrev han sine erindringer. Forskellen var ikke,

”at man dengang havde skrappe Midler, kun var

man vel mindre nøjeregnende med at arrestere, da man ikke kjendte Erstatning for uforskyldt Varetægtsfængsel”.

Gottlieb Andreas Jensen huskede det som en god tid, hvor man som dommer havde tid til at fordybe sig i sagerne og ikke skulle stå på pinde for sagførere og journalister. Det hævdes også af højesteretsdommer Henrik Tamm (1909-2000), at et system, der har virket i så mange sager og i så mange år, ikke i sin helhed bør vurderes ud fra ”lejlighedsvis misbrug af overdrevent nidkære embedsmænd”.

Systemskiftet i 1901 og offentlighedens stigende interesse gav håb om en tiltrængt reform. Men det betød ikke, at sager fra inkquisitionens overdrev udeblev. Højesteret afgjorde i 1905 en sag om en 16-årig dreng, der blev udsat for en decideret mishandling i arresthuset i Store Heddinge på Sydsjælland.

Jens Peter Poulsen tjente på en gård. Da gården brændte i januar 1903, var den lokale herredsfoged Frederik Klaumann overbevist om, at den lettere evnesvage Jens Peter stod bag. Herredsfogedens søn, der netop var ansat som fuldmægtig på dommerkontoret, fik til opgave at afholde forhør. Da Jens Peter nægtede, blev han udsat for lidt af hvert. Han blev låst inde i ligstuen i tre nætter, der blev drysset kløpulver i hans seng, og om natten blev han klædt af og pryglet af en betjent med en tjørnekæp, så han ikke kunne gå i flere dage. Mishandlingen stod på, indtil han tilstod. Kort efter, mens han stadig sad i arresten i Store Heddinge, betroede han sig til en præst og påstod, at han var uskyldig, og at han var blevet mishandlet. Skandalen rullede, og en kommissionsdomstol skulle undersøge sagen. Kommissionen bekræftede drengens historie – den lokale distriktslæge dokumenterede tydelige tegn på grov fysisk mishandling.

Her ser vi kommissionsdomstolen i en anden rolle end i 1840'erne og 1850'erne. Det var ikke læn- gere forbryderbander, man jagede, men i stigende grad kritisable embedsforhold.

Men det var i længden uholdbart og pinligt for retsvæsenets omdømme, at Højesteret og kommis- sionsdomstole måtte korrigere og påtale retter- gangsfejl i kriminalsager ved landets underretter. Det giver næppe mening at tale om lejlighedsvis misbrug ved overgangen til det 20. århundrede. Sta- dig flere rettergangsfejl og eksempler på magtmis- brug blev bragt til offentlighedens kendskab.

Varetægtsarrest

”Ingen kan underkastes Varetægtsfængsel for en Forseelse, som kun kan medføre Straf af Pengebod eller simpelt Fængsel”.

Denne paragraf blev indført i Grundloven i 1849. Hermed imødekom man dele af kritikken af brugen af varetægtsarrest. Reskriptet fra 1795 gav lov til at sætte en mistænkt på vand og brød eller i varetægts- arrest, indtil vedkommende ville svare på rettens spørgsmål. Tvangsmidlerne vand, brød og langvarig varetægtsarrest måtte man bruge for at folk i tale, men varetægtsfængsle for at fremtvinge tilståelser måtte man som nævnt ikke. Ikke desto mindre viste kriminalstatistiske undersøgelser, at Danmark i slutningen af 1800-tallet var blandt de mest vare- tægtsfængslende lande i Europa. En undersøgelse af materiale fra 1899 viser det med al tydelighed.

I 1892 stillede juristen Stener Grundtvig (1860-1942) spørgsmålet: Skal retsvæsenet indrettes efter den ideale jurist, eller skal systemet indrettes efter jurister, som de er flest? Han kritiserede inkvisiti- onsprincippet og den lange varetægtsarrest. Da han nogle år senere var blevet fængselsinspektør i Kø-

benhavn, undersøgte han forholdene i Københavns Kriminal- og Politiret. Undersøgelsen angik de 2.164 mænd, der i kalenderåret 1899 havde været varetægtsfængslede. 677 var varetægtsfængslede i strid med Grundloven, da man ikke kan varetægtsfængsles for anklage om forbrydelser, der kun kan give bødestraf eller simpelt fængsel. De 677 var netop anklaget for forbrydelser, hvor strafferammen ikke overskred 60 dages fængsel.

Grundtvig sammenlignede varetægtsarrestens længde i flere europæiske lande, blandt andre Frankrig og Storbritannien. Her viste det sig, at varetægtsarrest var markant mere udbredt i Danmark. Både i antal og varighed. Grundtvig fremlagde resultaterne på et møde i Dansk Kriminalistforening i september 1901, og hans konklusion var klar. Den uhæmmede brug af varetægtsarrest var en konsekvens af inkvisitionsprincippet. Grundtvig krævede et "radikalt Brud med Inkquisitionssystemet".

Resultaterne vakte opsigt. Længe havde kritikerne råbt op, men nu havde man for første gang fået tal, der gav dem ret. *Social-Demokraten* skrev om de 10.000 ulovlige varetægtsdage – tallet var alene for mænd ved kriminalretten i året 1899. Bladet mente nu, at oplysninger vidnede om, at varetægtsfængsel blev misbrugt som tilståelsesmiddel. Erland Tybjerg udtalte til avisen, at i Danmark sad nærmest konstant tre promille af befolkningen i varetægtsarrest. I landene omkring os var tallet under en promille.

Rigsdagens diskussioner gav indtryk af en generel opbakning til at stramme reglerne for brug af varetægtsarrest. Det skal vel at mærke ikke ses som udtryk for en pludselig blødsøden retspolitik. Fx vedtog Rigsdagen et nyt straffelovstillæg, der fra 1905 betød, at korporlig straf kunne idømmes som tillæg til visse typer af straffe, fx for grov vold eller

voldtægt. Det blev kendt som justitsminister P.A. Albertis (1851-1932) pryglelov.

Næsten samtidig med Grundtvigs undersøgelse færdiggjorde proceskommissionen sit arbejde og anbefalede en retsreform. Herunder regler, der skulle begrænse den udbredte varetægtsfængsling. Kommissionen ønskede reglerne strammet, så fristelsen til at benytte varetægtsfængsel alene som tilståelsesmiddel blev fjernet.

Oprindeligt var den eneste begrundelse for varetægtsarrest at sikre sig mod flugt. Men proceskommissionen foreslog, at reglerne blev strammet. Der skulle være "begrundet mistanke" om skyld – tidligere var simpel mistanke nok – og desuden skulle anklagemyndigheden argumentere for en flugt-, kollusions- og gentagelsesrisiko. Der skulle argumenteres for, at den pågældende på fri fod under sagen ville destruere beviser, påvirke vidner eller begå ny kriminalitet.

Den offentlige anklagemyndighed

Systemskiftet i 1901 betød, at Venstre for første gang dannede regering. Herefter var det blot et spørgsmål om tid, før der kom en reform. Den kom endelig i 1919. Inkvisionsprincippet blev afskaffet, og den offentlige anklagemyndighed blev indført. Nu var anklageprincippet indført i danske straffesager. Den selvstændige og offentlige anklagemyndighed skulle som sin væsentligste opgave skaffe oplysninger i sagen og planlægge undersøgelsen. Samtidig fik den anklagede ret til juridisk forsvar og havde ikke længere pligt til at udtale sig under retssagen. Man kan reelt forbeholde sig ret til ikke at sige noget som helst.

Den nye lov betød også, at den gamle Københavns Kriminal- og Politiret blev nedlagt. Fremover skulle kriminalsager efterforskes af politi og ankla-

gemyndighed og føres for en neutral dommer i den nyoprettede Københavns Byret.

Den nye lov medførte gennemgribende forandringer på alle områder, og især retssikkerheden for sigtede og mistænkte havde fået et gevaldigt løft. På strafferetsplejens område havde Danmark forladt politistatens tid og var trådt ind på retsstatens vej. Den store forskel kan illustreres ved at citere landsretssagfører Sigurd Schroll Christensen, der efter et langt liv i juraens tjeneste i 1969 kiggede tilbage på historien:

”En advokat, der kun har virket efter Retsplejereformen, kan faktisk ikke forstå, at det under den tidligere ordning uden mundtlighed, uden offentlighed, og uden adskillelse af den dømmende og anklagende virksomhed og i særdeleshed uden domsmænds virksomhed har været muligt at udføre forsvaret for den tiltalte på tilfredsstillende måde”.

Det korte svar er, at det havde det netop heller ikke.

Den store retsreform kom dog ikke til verden uden problemer og tovtækkeri mellem Rigsdagens to kamre, Folketinget og Landstinget. Det var især spørgsmålet om nævningeting, der splittede partierne Venstre og Højre – en konflikt mellem elite og folk. Venstres flertal i Folketinget ville have nævninge udpeget ved indirekte folkevalg, hvor kommunalbestyrelser udpegede nævninge. Modsat ville Højre, der stadig havde magt i Landstinget, at nævninge skulle udpeges af et tremandsudvalg, der bestod af repræsentanter for regeringen, domstolene og kommunalbestyrelser. Mod et stort socialdemokratisk mindretal i Folketinget fortsatte lovarbejdet efter Landstingets ønske.

Nævningespørgsmålet blev løst, men det altoverskyggende i det forslag, som kom igennem begge

Rigsdagens kamre, var fraværet af adskillelse af retsplejen fra forvaltningen. Venstre havde pludselig ikke så travlt med at indfri Grundlovens løfteparagraffer, og da der endelig i 1908 var enighed om et reformforslag, var det langt fra de ambitioner, som Venstre i 1890'erne havde givet udtryk for.

Når loven – heldigvis for retsstatens udvikling – ikke blev ført ud i livet, skyldtes det, at justitsminister Alberti i efteråret blev afsløret som bedrager i en meget stor sag om svindel for millioner. Ingen af Rigsdagens to ting kunne reelt leve med en ny retsplejelov, der havde Albertis underskrift. Det ville være et højst uheldigt symbol, og derfor blev spørgsmålet udsat.

Først den 11. april 1916 vedtog Rigsdagen en ny lov. I mellemtiden var de politiske styrkeforhold i Folketinget blevet ændret. I 1913 fik Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre flertal, og partierne indledte et politisk samarbejde, og det var under den radikale regering, at den fulde indfrielse af Grundlovens løfteparagraffer fandt sted.

Fejøligen vender tilbage

På det nordlige Falster ligger landsbyen Nørre Kirkeby omgivet af vældige roemarker. Et stykke uden for byen, ved grænsen til en skov, lå et faldefærdigt lille hus. En sen eftermiddag i starten af november 1913 stod journalist Marius Wulff (1881-1953) og betragtede denne rønne, mens tusmørket sænkede sig tavst over skoven. Døren stod halvåben, men der var stille og ingen reaktion, da journalisten fra København bankede på. Han gik ind i huset, og da hans øjne havde vænnet sig til mørket, så han to kvinder sidde ved et bord i stuen. En ung pige grinede fjollet, da hun så ham. Det var en evnesvag datter af husets ejer, en ældre husmand, Lars Hansen. Den anden kvinde var hende, han søgte. Nemlig Ane, Fejøligen.

"Dette Tøi var Overdelen af et sort Forklæde med hvide Blomster, Baandet om det sorte Tøi var af graat Lærred samt et [...] Bomuldsbaand [...]". Sådan beskriver Fejø Politiprotokol klædestykkerne svøbt om det barnelig, der blev fundet på Fejø Kirkegård den 28. maj 1881. Ligklædet findes på Rigsarkivet.
|| Kenn Tarbensen

Marius Wulff satte sig ved bordet og forklarede, hvorfor han var rejst hertil. Ane sad længe ubevægelig, men langsomt begyndte hun at tale: "Aa – det er saa mange Aar siden". Den nu 52-årige fortalte om den ulykkelige sag i 1880'erne, der havde gjort så ondt. Efter at hun forlod forbedringshuset, havde hun haft tjeneste på Lolland, og siden var hun blevet gift med en drukkenbolt, der intet kunne tjene og siden forlod hende. Hun kunne ikke længere arbejde på grund af gift og fik hver måned 6 kr. i fattighjælp. Hun havde nu været i huset hos Lars Hansen i 6 måneder, hvor det meste af tiden gik med at passe den evnesvage pige.

Wulff forklarede, at han var journalist på *Social-Demokraten*. Grunden til, at han var på Falster, havde at gøre med debatten om en retsreform. Partierne Venstre og Højre – sidstnævnte i gang med at skifte navn til Det Konservative Folkeparti – havde stadig flertallet i Landstinget, og især Venstre bekymrede sig i stigende grad over de økonomiske omkostninger ved en omfattende retsreform.

For at være sikker på, at sagen ikke ville blive forhalet i Landstinget, førte Frederik Borgbjerg i *Social-Demokraten* en kampagne for retsreformen.

Ved et helt utroligt tilfælde fik avisen en stærk sag i efteråret 1913. Fejøsagen havde siden 1880'erne været en øm tå for Højesteret, da landets højeste domstol havde stadfæstet livsdommen over Christiane Gotfredsen som anstifter af datterens barnemord.

Ved en Højesteretsdom i april 1913 blev en gårdejer Jespersen fra Århuseggen dømt skyldig i brandstiftelse. Sagen blev afgjort på indicier og vidneudsagn, da Jespersen hele tiden havde nægtet sig skyldig. Ved underretten blev han dømt, men Viborg Overret frikendte ham, og derfor fik Højesteret det sidste ord.

Dagbladet *Demokraten* i Århus var på Jespersens side og udkom senere med en kraftig kritik af Højesteret, hvor det blev fremhævet, at Højesteret tidligere bevisligt "har dømt Folk for Forbrydelser, de aldrig har begaaet". Mest indigneret blev den temperamentsfulde højesteretspræsident Niels Lassen (1848-1923). Den 29. oktober 1913 bragte den borgerlige avis *Nationaltidende* et interview med Niels Lassen, der udtalte, at Højesteret aldrig nogensinde havde dømt et uskyldigt menneske. Han fortsatte:

"Nu vil man maaske straks henvise til Fejøsagen, hvor en Pige blev dømt for Barnemord. Hun blev dømt med rette. Indiciene var saa overvældende, at den første Domfældelse sikkert var den rigtige".

På alle avisforsider blev hele Fejøsagen rullet op igen. Selv den gamle, næsten 80-årige birkedommer Freuchen, der levede en affældig tilværelse på et pensionat på Vesterbro, blev opsøgt for et interview. En journalist fra *Aftenbladet* havde fundet ham liggende i sin seng. Freuchen eksploderede i raseri over spørgsmål om Fejøsagen, og journalisten forlod hurtigt rummet i en sky af eder og forbandelser. Under to år senere døde han.

Tilbage på Falster i 1913 skrev Ane under på en fuldmagt, der gav *Social-Demokraten* ret til at føre injurieszag mod Niels Lassen. Marius Wulff blev i området nogle dage, da det gik op for ham, at en del andre kvinder var involveret i de dramaer, der fandt sted på Fejø ca. 30 år før. Han fandt både Louise og Christine, der levede som gamle fattigfolk på Lolland. Redaktionen fik billeder og reportager om sagerne, der dagligt fyldte avisen i november 1913.

Niels Lassen blev dog pure frifundet ved Københavns Kriminal- og Politiret den 4. april 1914, og i præmisserne for dommen kunne man læse, at han efter rettens mening havde "haft tilstrækkelig Føje til at fremsætte sin Udtalelse". Retten slog reelt fast, at fængselslæge Chr. Trydes berømte erklæring fra marts 1885 ikke var tilstrækkeligt modbevis til at rense hendes navn. Ane måtte derfor leve med mistanken, så Højesteret kunne redde lidt af æren.

Den nye retsreform trådte i kraft den 1. oktober 1919.

Arven fra 1800-tallet

Denne bog beskriver og forklarer retsreformens lange tilblivelseshistorie og fortæller om inkvisitionsprincippet storhed og fald. Der er to grunde til, at det først blev afskaffet et godt stykke inde i det 20. århundrede. For det første satte forfatningskampen en stopper for politiske reformer på området i næsten to årtier. Det bærer både Venstre og Højre ansvaret for. For det andet lykkedes det inkvisitionsprincippet fortalere at overbevise om, at det var den mest effektive måde at dømme forbrydere på.

På to områder har historien kastet skygger helt frem til nutidens samfund. Den gamle modstand mod nævningeting fortsatte efter 1919. I 1930 blev der kun nedsat nævningeting i 2 % af statsadvokatens kriminalsager. I 1936 tog man konsekvensen

heraf og indførte domsmandsinstitutionen, som nåede langt større udbredelse.

Juryen eller nævningetinget tager stilling til skyldsspørgsmålet. Dog således, at en domfældelse altid skal godkendes af en juridisk dommer. Men frifindelser er reelt juryens stærkeste magt. Doms-mænd deltager både i vurdering af skyldsspørgsmål og strafudmåling, men altid sammen med juridiske dommere. I en domsmandssag kan nævningeting alene ikke træffe beslutning om frikendelse.

Den dag i dag bliver en del sager afgjort med domsmænd, og ca. 10.000 almindelige borgere – halvdelen udskiftes hvert andet år – får med jævne mellemrum mulighed for at deltage i retslivet. Men juryen i ren form havde ingen klangbund i Danmark. Denne del af demokratiseringen af retsvæsenet slog ikke fuldt rod i Danmark. Og som jurist og tidligere politiker Preben Wilhjelm skriver i *Kampen for retsstaten* (2018), har domsmænd stort set ingen indflydelse på den retspolitiske debat, for der er ikke høringsret ved nye politiske initiativer om retspleje eller kriminalpolitik.

Også diskussionen om varetægtsfængsel er præget af vores historiske arv. Ved indgangen til det 20. århundrede var Danmark blandt de mest varetægtsfængslende lande i Europa. Og det er vi fortsat hundrede år efter retsreformen. Brugen af varetægtsfængsel aftog imidlertid ikke efter den nye retsreforms ikrafttræden i 1919. Tværtimod steg antallet af varetægtsarrestanter kraftigt frem mod 1970'erne, inden det stabiliserede sig. Det skal dog ses i lyset af, at antallet af lovovertrædelser er steget tilsvarende i løbet af det 20. århundrede. Men noget tyder på, at varetægtsfængsel er mere udbredt i Danmark end i de lande, vi normalt sammenligner os med. I dag er hver tredje indsat i et dansk fængsel varetægtsfængslet. I Storbritannien er det hver

tiende. En rapport fra Europarådet fra 2016 viste, at Danmark kun var overgået af Holland, Tyrkiet og Albanien. Varetægtsfængslede sidder også markant længere i Danmark, end de gør i vore nabolande.

Desuden peger en kriminologisk undersøgelse på, at forholdene for varetægtsfængslede er meget dårlige. Kritikere hævder, at der varetægtsfængsles af vane, og at varetægtsfængsel i høj grad bliver straf før dom.

Retsvæsenet i nutidens samfund afspejler selvfølgelig i vid udstrækning de senere års retspolitiske debat og lovgivning. Strafferetsplejen afvejer nu som før forholdet mellem retssikkerhed for den enkelte og effektivitet i retsforfølgelsen. Men vores retsvæsen præges også af en historisk arv fra 1800-tallet.

Institutioner og systemer er ofte konservative af natur, og der er utvivlsomt lige så meget vanetænkning i dagens retsvæsen som i 1800-tallets. Omvendt kan vaner og kultur ændre sig, nærmest uden at nogen opdager det. Tænk blot på, hvordan forhørsdommerkulturen nærmest løb af sporet mod slutningen af 1800-tallet. Først da Socialdemokratiet rejste en folkebevægelse ved indgangen til det 20. århundrede, faldt kulissen til jorden. Eller måske var det samfundet, der endelig vågnede op.

Retsstaten kom sent i Danmark sammenlignet med vore nabolande, og den kom ikke til verden uden store kampe. Men det er en historie, som ikke mange har interesseret sig for. Det er næppe overraskende, eftersom den ikke passer ind i vores grundfortælling om moderniseringen og demokratiseringen af Danmark i 1800-tallet. Alexis de Tocquevilles bog fra 1835 om demokratiet i Amerika vandt hurtigt 1800-tallets liberale bevægelser for sagen, men selve dannelsen af nye retsstatslige institutioner tog lang tid for Danmarks vedkommende.

Retsstaten faldt ikke ned fra himlen.

Videre læsning

Garde, Peter: *Konger, krigere og andet godtfolk. Ti historiske retssager*. Forlaget Thomson 2004

En veloplagt og velskrevet skildring af spektakulære retssager fra 1800-tallet. Herunder Holstebrosagen og Alma Bondesens sag.

Goos, Carl: *Den Danske Kriminal-Proces*. København 1888

En meget grundig juridisk gennemgang af strafferetsplejen i 1800-tallet.

Knudsen, Pernille Ulla: *Lovkyndighed og vederhæftighed. Sjællandske byfogeder 1682-1801*. Jurist- og Økonomforbundets Forlag 2001

Bogen analyserer retsbetjentembedets udvikling i 1700-tallet og afdækker, hvordan stadig flere funktioner i slutningen af århundredet samles hos byfogeden – herunder proceduren i straffesager.

Rung, Otto: *Fra min klunketid. En hjemlig kavalkade*. Gyldendal 1943

Rung var protokolfører i Københavns Kriminal- og Politiret fra 1900 til 1919. I sin erindringsbog fortæller han levende om livet ved retten. Om både barske forhørsdommere og legendariske forbrydertyper.

Wilhelm, Preben: *Kampen for retsstaten*. Rosinante 2018

En aktuel debatbog om retsstatens principper. Med vanlig skarp pen fører Wilhelm os fra det 19. århundredes retsstatsdebat frem til nutiden.

På 100danmarkshistorier.dk findes den omfattende litteratur, som forfatteren har anvendt til at skrive bogen, ligesom der er noter til bogen.

I samme serie

Poul Duedahl **Gudhjemtid**

Bertel Nygaard **Grundloven**

Søren Hein Rasmussen **Fri porno**

Louise K. Skyggebjerg **Industri på udstilling**

Søren Mentz **Den islandske revolution**

Bo Lidegaard **Danmark i krig**

Johan Heinsen **Det første fængsel**

Ulrik Langen **Struensee**

Rasmus Rosenørn **Beatlemania**

Heidi Jønsson **Indvandring i velfærdsstaten**

Kristine Kjærsgaard **Danmark i FN**

Lars Boje Mortensen **Saxo**

Lisbeth M. Imer **Rigets runer**

Cecilie Bønnelycke **Sædelighedsfejden**

Sebastian Olden-Jørgensen **Svenskekrigene**

Torben Kjersgaard Nielsen **Dannebrog**

Bo Fritzbøger **Vildt vejr**

Helle Vogt **Jyske Lov**

Jes Fabricius Møller **Grundtvigs død**

Jens Lei Wendel-Hansen **Grønlands Amt**

Carsten Porskrog Rasmussen **Hertugdømmet**

Kenn Tarbensen **Fisk til folket**

Mogens Rüdiger **Oliekrisen**

Bo Poulsen **Stormflod**

Bent Blüdnikow **Jødefejden**

100 danmarkshistorier

Danmarks historie serveret i små og overkommelige bidder. 100 forskere fra landets universiteter, arkiver og museer tager i 100 bøger a 100 sider fortiden under kærlig behandling og fortæller med vid, humor og kløgt om det, der var. Og det, der er.

100 danmarkshistorier finder du på en række platforme:

Spil med i MegaNørd's app Dyst!, og dyst med vennerne om Danmark og dengang.

Besøg danmarkshistorien.dk, og oplev fortiden gennem artikler, film og kilder.

Kig forbi HistorieLab.dk, der arbejder med historiske temaer. Især for grundskolen.

Mød op på Folkeuniversitetet, og hør foredrag med forfatterne.

Læs med i *Politiken*.

A.P. Møller Fonden har støttet projektet og gjort det muligt at udgive og formidle de 100 danmarkshistorier.

Find info på 100danmarkshistorier.dk
Her kan man også tegne abonnement.

Billedet viser det brogede folkeliv mellem Domhuset og arrestbygningen på Nytorv i begyndelsen af 1800-tallet. Arkitekt C.F. Hansen (1756-1845) havde tegnet en bygning, der ved sit strenge udseende skulle advare borgerne om en forbrydelses konsekvenser.

1700-tallets voldsomme korporlige straffemetoder blev efterhånden afløst af fængsel og isolation, men den sene enevælde var en politistat, der samtidig strammede grebet om borgerne. Maleri af Martinus Rørbye (1803-1848): *Arrestbygningen ved råd- og domhuset* (1831).

|| Statens Museum for Kunst

1818

100 danmarkshistorier

Pisken smældede på værtshusholder Otto Nagels ryg i fængslet, hvor han i 1818 sad inde for at stå i spidsen for en tyvebande. I de mørke celler levede de indsatte ikke kun af vand og brød, for den hårde kost bestod også af vold og lang varetægt. Mistænkte havde ikke mange chancer for at bevise deres uskyld. Ville de ikke tilstå, røg de ofte ind på ubestemt tid. Så kunne de lære det. Forhørsdommere, betjente og arrestforvarere lyttede nemlig ikke til folk fra samfundets bund. Grundloven fra 1849 lovede dog bod og bedring i stedet for mishandling af misdæderne, men først i 1919 trådte Danmark med retsreformen ud af enevældens og politistatens skygge. Nu skulle retssikkerhed erstatte magtarrogance.

Lars Andersen, lektor i historie ved Aalborg Universitet, fortæller om 1800-tallets gale og geniale forhørsdommere, der jagtede brutale forbrydere og uskyldige tjenestepiger.

